

КІКО ТА РУКА

Навчально-
методичний
посібник

Захищають педагоги
– захищені діти:
Навчання для
фахівців закладів
дошкільної освіти з
запобігання
сексуальному
насильству стосовно
дітей

www.coe.int/children

Будуємо Європу для дітей
та разом з дітьми

КІКО ТА РУКА

Навчально-методичний посібник

Захищають педагоги – захищені діти:

Навчання для фахівців закладів дошкільної освіти з запобігання сексуальному насильству стосовно дітей

Автори:

Ф. Хав'єр Ромео-Б'єдма (F. Javier Romeo-Biedma)
і Пепа Горно (Pera Horno)
(Espirales Consultoría de Infancia)

Рада Європи

За погляди, висловлені в цій публікації, відповідальні автор(-и), і вони необов'язково відображають офіційну політику Ради Європи.

Усі права захищено. Жодну частину цього видання не можна перекладати, відтворювати чи передавати жодною формою чи електронними (інтернет тощо) або механічними засобами, зокрема копіювати, записувати чи використовувати будь-яку систему збереження або відновлення інформації без попереднього письмового дозволу від Директорату з питань зв'язку (F-67075, Strasbourg Cedex або publishing@coe.int).

Усі запити щодо відтворення чи перекладу всього або частини цього документа належить адресувати на Директорат з питань зв'язку.

Усю кореспонденцію, яка стосується цього видання, потрібно адресувати на Відділ з прав дітей: children@coe.int.

Обкладинка та макет: Ангела Іванесі (Angela Ivanesi)

Ілюстрації: Punga

© Рада Європи, серпень 2020 р.

Зміст

Передмова до українського видання	Error! Bookmark not defined.
1. Вступ. Про що посібник для навчання фахівців з питань запобігання сексуальному насильству стосовно дітей?	10
1.1. МЕТА ПОСІБНИКА	10
1.2. СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО СТОСОВНО ДІТЕЙ: ПРИХОВАНА ПРОБЛЕМА	10
1.3. ЗАПОБІГАННЯ СЕКСУАЛЬНОМУ НАСИЛЬСТВУ СТОСОВНО ДІТЕЙ: ПРОФЕСІЙНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	11
1.4. НАВЧАННЯ ЧЕРЕЗ ДОСВІД: НА ШЛЯХУ ДО БІЛЬШОЇ ОБІЗНАНОСТІ	13
1.5. ЯК КОРИСТУВАТИСЯ ПОСІБНИКОМ	14
2. Що ми розуміємо під сексуальним насильством стосовно дітей?	14
2.1. ОЗНАЧЕННЯ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДІТЕЙ	14
2.1.1. Лансаротська конвенція: міжнародний документ для означення сексуального насильства стосовно дітей	14
2.1.2. Сексуальне насильство стосовно дітей як одна з форм насильства стосовно дітей	17
2.1.3. Хто може бути жертвою сексуального насильства стосовно дитини?	18
2.1.4. Хто може бути кривдником у разі сексуального насильства стосовно дитини?	19
2.2. ВИДИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДІТЕЙ	19
2.2.1. Форми сексуального насильства стосовно дітей	20
2.2.2. Сексуальна експлуатація дітей	20
2.2.3. Сексуальне насильство й експлуатація стосовно дітей в інтернеті	22
3. Ознаки, які залишаються непоміченими: які наслідки сексуального насильства стосовно дітей і як його виявити?	23
3.1. КЛЮЧІ ДО ВИЯВЛЕННЯ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДІТЕЙ	23
3.1.1. Зв'язок дорослого з власним внутрішнім світом як передумова виявлення	23
3.1.2. Основні джерела виявлення сексуального насильства стосовно дітей	24
3.1.3. Зізнання: прийнятна та неприйнятна реакція	26
3.2. НАСЛІДКИ НАСИЛЬСТВА НА РОЗВИТОК: ОЗНАКИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДИТИНИ	28
3.2.1. Фізичні ознаки	28
3.2.2. Психосоматичні ознаки	29
3.2.3. Емоційні ознаки	29
3.2.4. Когнітивні ознаки	30
3.2.5. Поведінкові ознаки	31
3.2.6. Сексуальні ознаки	32
3.2.7. Соціально-реляційні ознаки	33
3.3. ЗАБУТИ, ЩОБ ВИЖИТИ: ВІДСТОРОНЕНІСТЬ У РАЗІ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДИТИНИ	34
4. Кіко та Рука в дії: покрокове навчання для фахівців дошкільних закладів	36
4.1. ОСНОВНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ	36
4.1.1. Цілі навчання	36
4.1.2. Методична база: підхід на основі досвіду	36

4.2. ОРІЄНТОВНА ПРОГРАМА НАВЧАННЯ (ДВОДЕННИЙ ТРЕНІНГ)	38
5. Підвищення обізнаності: вправи з педагогічними працівниками	42
5.1. ВПРАВА 1. ЗНАЙОМСТВО НА ОСНОВІ ДОСВІДУ	42
5.2. ВПРАВА 2. ЩО НАША ОБІЗНАНІСТЬ КАЖЕ НАМ ПРО НАШУ ІСТОРІЮ	43
5.3. ВПРАВА 3. МІТИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ ПРО СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО СТОСОВНО ДІТЕЙ	45
5.4. ВПРАВА 4. ВИЯВЛЕННЯ (I). НАСЛІДКИ Й ОЗНАКИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДИТИНИ	48
5.5. ВПРАВА 5. ВИЯВЛЕННЯ (II). ДІЇ ДОРОСЛОГО В РАЗІ ВИЯВЛЕННЯ ОЗНАК СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА	50
5.6. ВПРАВА 6. ВИЯВЛЕННЯ (III): ПРИЙНЯТНА ТА НЕПРИЙНЯТНА РЕАКЦІЯ	51
5.7. ВПРАВА 7. ЯК ПРОВОДИТИ ЗАНЯТТЯ З ДІТЬМИ	53
5.8. ВПРАВА 8. ДИТЯЧІ САДОЧКИ ЯК СОЮЗНИКИ – АЛГОРИТМ ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАНЯТЬ “КІКО ТА РУКА в групі”	54
5.9. ВПРАВА 9. БАТЬКИ ТА РОДИНИ – ПІДГОТУВАННЯ ДО ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАНЯТЬ	55
6. <i>Кіко та Рука</i> в групі: заняття для дітей	57
6.1. ЗАНЯТТЯ 1. ЗНАЙОМСТВО З <i>КІКО ТА РУКОЮ</i>	57
6.2. ЗАНЯТТЯ 2. «ДОБРА ЛЮБОВ» І «ПОГАНА ЛЮБОВ»	59
6.3. ЗАНЯТТЯ 3. ДОВІРА Й ТАЄМНИЦІ	60
6.4. ЗАНЯТТЯ 4. ПРОХАННЯ ПРО ДОПОМОГУ	62
6.5. ЗАНЯТТЯ 5. «ОСЬ, ЩО МИ ДІЗНАЛИСЯ ВІД КІКО ТА РУКИ» – СПІЛЬНЕ ЗАНЯТТЯ З БАТЬКАМИ	64
7. Післямова: створення безпеки	66
8. Список літератури	67
8.1. ПУБЛІКАЦІЇ	67
8.2 ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ: ВЕБСАЙТИ ТА ВІДЕО	68

Передмова

Рада Європи захищає та підтримує у державах-членах права людини, зокрема права 150 мільйонів дітей. Організація бере активну участь у викоріненні всіх форм насильства стосовно дітей. Наша робота на загальноєвропейському рівні підтримує виконання основного зобов'язання світових лідерів, що має на меті до 2030 року в межах Цілей сталого розвитку ООН покласти край насильству, експлуатації та торгівлі дітьми, а також усім формам насильства щодо них¹. «Життя без насильства» – один з основних пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016–2020)².

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) – на сьогодні найамбітніший і найкомплексніший юридичний документ про захист дітей від сексуального насильства та сексуальної експлуатації. Вона вимагає від держав-сторін забезпечити цілісний підхід до реагування на сексуальне насильство щодо дітей, використовуючи принцип «4 Р» (запобігання (prevention), захист (protection), кримінальне переслідування кривдників (prosecution) і сприяння (promotion) національній та міжнародній співпраці у цій сфері.

Щоб досягти цієї мети, Рада Європи надає підтримку через свої моніторингові органи й міждержавну роботу, а також цільову підтримку, рекомендації й додаткові інструменти, що допомагають державам впроваджувати ефективні заходи запобігання сексуальному насильству стосовно дітей, щоб захистити їх від нього й забезпечити вчасне реагування на підозри стосовно сексуального розбещення дітей. Підвищення обізнаності та розвиток спроможностей самих дітей, їхніх родин і фахівців першої лінії реагування, які працюють для дітей та з ними, – важливі аспекти викорінення цих злочинів.

За підрахунками, у Європі одна дитина з п'яти в дитинстві стає жертвою однієї з форм насильства. Кампанія Ради Європи «Один із п'яти» (2010–2015) покликана порушити мовчанку й усунути табування теми сексуального насильства стосовно дітей і сприяти ратифікації Лансаротської конвенції. У межах кампанії використовували продукти, розроблені для навчання дітей, «Правила трусиків», застосовуючи історію про «Кіко та Руку», яку розповідають у дитячій книзі та відеороликах, а також рекомендації для батьків³. Сьогодні Конвенцію⁴ ратифікували 46 держав – членів Ради Європи. Щороку 18 листопада відзначають Європейський день захисту дітей від сексуального насильства та сексуальної експлуатації⁵. У багатьох країнах Європи продукти «Кіко та рука» надихнули фахівців і тисячі дітей.

Цей посібник для навчання фахівців заснований на результатах роботи Ради Європи та її партнерів з усієї Європи. Посібник розроблено в межах проекту Ради Європи «Захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства в Республіці Молдові»⁶, який був спробою Молдови на практиці впровадити положення Лансаротської конвенції, тобто перетворити їх у практичні рекомендації та ресурси для вихователів дитячих садків і педагогів дошкільних закладів, а також інших фахівців, що працюють із дітьми віком від 3 до 6 років.

Посібник має на меті надати фахівцям інструменти для ефективного запобігання й раннього виявлення та повідомлення про ймовірні інциденти дружнім до дітей способом. Використовуючи як відправну точку «Правило трусиків Кіко та Руки», посібник об'єднує добру практику та містить практичні вправи для реагування на сексуальне насильство під час роботи з малолітніми дітьми та взаємодії з батьками й іншими відповідними суб'єктами, як-от керівництвом дитячих садків і дошкільних закладів. Він містить рекомендації, але кожен учитель і вихователь сам вибирає найкращий для нього спосіб використання доступних інструментів.

Цей посібник – неоцінний внесок у підтримку дітей і забезпечення прав дітей у всій Європі. Його можна адаптувати до різних національних ситуацій і використовувати в державах – членах Ради Європи та поза ними.

¹ www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals.

² www.coe.int/en/web/children/children-s-strategy.

³ www.coe.int/en/web/children/kiko.

⁴ Повний список країн, що ратифікували цей документ, доступний на сторінці: www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/201/signatures.

⁵ Щоб дізнатися більше, див. сторінку: www.coe.int/en/web/children/end-child-sex-abuse-day.

⁷ Рада Європи (2010), *Захист дітей від сексуального насильства: комплексний підхід*, Страсбург: Рада Європи; доступно за посиланням: www.coe.int/t/dg3/children/1in5/WhatWeKnow/Publication_en.asp.

Регіна Єнсдоттір
(Regina Jensdottir)

*Голова відділу прав дітей
і координатор Ради Європи з прав
дитини*

Подяки

Олені Нагулі (Olena Nahula), національній експертці Ради Європи з питань запобігання сексуальному насильству стосовно дітей, психологині, дитячій психотерапевтці, кандидатіві психологічних наук, членкині Української спілки психотерапевтів;

Людмилі Гриценко (Ludmyla Hrytsenko), національній експертці Ради Європи з питань запобігання сексуальному насильству стосовно дітей, юристці, адвокатці, членкині Комітету з сімейного права Національної асоціації адвокатів України, лекторці Вищої школи адвокатури, співзасновниці Юридичної групи «Право».

1. Вступ. Про що посібник для навчання фахівців з питань запобігання сексуальному насильству стосовно дітей?

1.1. МЕТА ПОСІБНИКА

Мета посібника – надати педагогічним працівникам, які працюють із дітьми від 3 до 6 років, необхідні знання, навички й ідеї для проведення занять із запобігання сексуальному насильству стосовно дітей. Для цього фахівці повинні добре знати, що таке сексуальне насильство та розуміти масштаби проблеми сексуального насильства стосовно дітей та його наслідки.

Очевидно, що проблема сексуального насильства досить важка для розуміння. Ми всі хочемо вірити, що діти залишаються невинними протягом усього періоду дитинства, і з ними ніколи не станеться нічого страшного, однак в реальності це не так. Сексуальне насильство стосовно дітей трапляється частіше, ніж можна очікувати, воно залишається прихованою проблемою, яку не бачать, не виявляють, не називають і не усувають. Тому в практичну діяльність необхідно впровадити просвітницькі заходи, що інформують і дорослих, і дітей. Рекомендації в цьому посібнику мають на меті надати тим, хто працює з малолітніми дітьми, необхідні інструменти для формування в теорії чи на практиці базового розуміння поняття сексуального насильства щодо дітей, його різних форм, наслідків і ознак, щоб сформулювати чітке поняття цього явища та захистити дітей, що перебувають під їх опікою.

1.2. СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО СТОСОВНО ДІТЕЙ: ПРИХОВАНА ПРОБЛЕМА

За оцінками Ради Європи, від сексуального насильства постраждала одна дитина з п'яти в Європі. Однак це делікатна тема в більшості суспільств, яку до того ж складно висвітлювати. У кожній культурі багато стереотипів, що стосуються сексуальності, особливо стосовно дітей, а сексуальне насильство стосовно дітей залишається прихованою проблемою: людям незручно говорити про цю проблему, вони намагаються не думати про неї, бо вона їх засмучує. Люди не можуть зрозуміти, як хтось може вчинити насильство стосовно дитини. Та все ж воно трапляється значно частіше, ніж ми думаємо, помічаємо чи виявляємо.

У ранньому дитинстві, коли дітям ще бракує словникового запасу, щоб описати свій досвід, і коли їх не навчають питань сексуальної безпеки, сексуальне насильство часто залишається неназваним. Зазвичай воно трапляється в місцях, які вважаються безпечним для дітей: у їхніх домівках, школах, місцях проведення дозвілля та їхніх спільнотах. Сексуальне насильство здебільшого відбувається у стосунках, де є довіра до дорослих, які піклуються про дітей, як-от члени сім'ї, вчителі, тренери чи педагоги, а також до інших дітей (того самого чи іншого віку), де прихильність і влада використовуються проти самих дітей, через маніпуляції і примушування їх зберігати непристойні секрети. Діти часто відчують, що з ними чинять щось погане, але їм бракує слів, щоб висловити це, аж допоки не мине багато років. Тому вкрай важливо, щоб діти знали: що таке сексуальне насильство (навіть якщо не використовуватимуть точну термінологію); як його виявити через свої почуття та емоції; як попросити про допомогу, якщо щось таке трапиться з ними. Відповідальність же дорослих, які піклуються про дітей, полягає в розв'язанні проблеми та оволодінні ними необхідними навичками запобігання, виявлення та вживання ефективних заходів у разі сексуального насильства стосовно дітей.

2007 року Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) установила міжнародні стандарти для країн, які передбачають не лише кримінальне переслідування за ці злочини, але й юридичне зобов'язання забезпечувати захист і сексуальну освіту для всіх дітей будь-якого віку.

2010 року Рада Європи запустила кампанію «Один із п'яти», яка стала міжнародним контрольним показником у сфері захисту дітей, особливо від сексуального насильства. Завдяки своїм яскравим персонажам, Кіко та Руці, кампанію та її короткий, але потужний меседж перекладено десятками мов і використано по всьому світі на місцевому, регіональному та національному рівнях. Кампанія спрямована саме на дітей віком від 3 до 6 років і пропонує ефективний і емоційно безпечний спосіб роботи з дітьми

для боротьби із сексуальним насильством стосовно дітей. У межах цієї кампанії для спеціалістів і громадськості поширили ще кілька публікацій⁷.

Багато країн внесли зміни у своє законодавство відповідно до положень Лансаротської конвенції, для захисту дітей впроваджено цінні програми.

В Україні у 2017–2020 роках на виконання вимог Лансаротської та Стамбульської конвенції був істотно оновлений розділ IV Кримінального кодексу України. Оновлено поняття «зґвалтування» (ст. 152 КК України) та криміналізовано сексуальне насильство (ст. 153 КК України). Відмінна ознака цих двох кримінальних правопорушень полягає в наявності або ж ні проникнення в один з природних отворів постраждалої особи, незалежно від статі. Відповідно до вищевказаних змін, зґвалтування (ст. 152 КК України), сексуальне насильство (ст. 153 КК України) та примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України) визнаються кримінальними правопорушеннями, якщо вони скоєні без добровільної згоди потерпілої особи. Також вищевказаними змінами встановлено вік сексуальної згоди. Вік по досягненні якого людина вважається спроможною дати інформовану згоду на сексуальні стосунки з дорослою особою – 16 років). Важливо, що кваліфікаційна ознака таких сексуальних кримінальних правопорушень щодо дітей, як статеві зносини з особою, яка не досягла 16-річного віку (ст. 155 КК України) та розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України) – їх скоєння близькими родичами або членами сім'ї, а так само особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього.

Крім вказаного, зокрема з посиланням на норми Лансаротської конвенції, в Україні ухвалено Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи...», яким створено Єдиний реєстр злочинців, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи. Цей реєстр – це автоматизована електронна база даних, створена для забезпечення збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку, узагальнення даних про осіб, які скоїли злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, зокрема осіб, судимість яких за такі злочини знята або погашена в установленому законом порядку.

Однак сексуальне насильство стосовно дітей зазвичай відбувається без відома громадськості, за винятком поодиноких резонансних випадків, які створюють лише часткове уявлення про цю поширену проблему.

Сексуальне насильство стосовно дітей може впливати на розвиток їхньої особистості на всіх рівнях – фізичному, психологічному, сексуальному та соціальному. Воно може завдати серйозної шкоди (від фізичної до психологічної), яка може бути непоправною або навіть призвести до смерті. Крім того, сексуальне насильство – глобальне та жорстке порушення прав людини, зокрема й прав дітей. Тому на додаток до юридичного зобов'язання країн, які ратифікували Лансаротську конвенцію, на них покладається ще й етичний обов'язок – впровадити програми, які допоможуть запобігати цій проблемі, вчасно її виявляти та вживати заходів втручання, щоб діти жили в безпеці й повністю реалізовували свій потенціал.

1.3. ЗАПОБІГАННЯ СЕКСУАЛЬНОМУ НАСИЛЬСТВУ СТОСОВНО ДІТЕЙ: ПРОФЕСІЙНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Більшість національних законів містять юридичне зобов'язання для всіх дорослих мати нульову толерантність до всіх форми насильства стосовно дітей і надавати підтримку дітям у будь-якій ситуації, коли вони стикаються з насильством. У багатьох країнах закон вимагає повідомляти про сексуальне насильство щодо дітей. Фахівці, які працюють безпосередньо з дітьми, мають додатковий обов'язок створити безпечне й захищене середовище, де поважають права дітей і гарантують їхній оптимальний розвиток. Таке безпечне та захищене середовище передбачає наявність систем запобігання насильству стосовно дітей, зокрема сексуальному насильству, його виявлення та вжиття заходів втручання. В Україні фахівці закладів освіти також мають передбачений національним законодавством обов'язок повідомляти інших уповноважених суб'єктів (поліцію, відповідні служби в справах дітей тощо) про випадки сексуального насильства, які стали їм відомі.

⁷ Рада Європи (2010), *Захист дітей від сексуального насильства: комплексний підхід*, Страсбург: Рада Європи; доступно за посиланням: www.coe.int/t/dg3/children/1in5/WhatWeKnow/Publication_en.asp.

Вказаний обов'язок закріплений в п.31 Загальної частини Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866, де вказано: з метою створення належних умов для забезпечення реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї, підтримки сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, і захисту прав дітей у таких сім'ях... заклади освіти, інші заклади та установи, зокрема структурні підрозділи районних, районних у м. Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі утворення) рад, сільських, селищних рад об'єднаних територіальних громад з питань освіти, інші загальні та спеціалізовані служби підтримки осіб, постраждалих від домашнього насильства та насильства за ознакою статі, відповідно до Закону України "Про запобігання та протидію домашньому насильству" (далі – уповноважені суб'єкти) забезпечують виявлення дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, за місцем їх проживання (перебування), надання їм послуг у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, інформують інших уповноважених суб'єктів у разі необхідності вжиття комплексних заходів щодо захисту прав та інтересів таких дітей і надання підтримки їхнім сім'ям (у разі наявності) відповідно до Порядку забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, зокрема дітей, які постраждали від жорстокого поводження, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 585.

Відповідно до статті 1 Закону України "Про охорону дитинства", «дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах, це дитина, яка потрапила в умови, що негативно впливають на її життя, стан здоров'я та розвиток у зв'язку з інвалідністю, тяжкою хворобою, безпритульністю, перебуванням у конфлікті із законом, залученням до найгірших форм дитячої праці, залежністю від психотропних речовин та інших видів залежності, жорстоким поводженням, зокрема домашнім насильством, ухилянням батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків, обставинами стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо, що встановлено за результатами оцінки потреб дитини».

Згідно з п. 3 ст. 1 Закону України "Про запобігання та протидію домашньому насильству", «домашнє насильство - діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь».

Тобто національним законодавством України визначено прямий обов'язок педагогічних працівників виявляти дітей, які, зокрема, страждають або постраждали від сексуального насильства та повідомляти про це відповідні служби та органи (національну поліцію, служби в справах дітей, прокуратуру тощо).

Крім викладеного, відповідно до національного законодавства, статтю 396 Кримінального кодексу України (далі - КК України) передбачена кримінальна відповідальність за приховування злочину. Відповідно до частини першої статті 396 КК України, «Заздалегідь не обіцяне приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину - карається арештом на строк до трьох місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк». Відповідно до статті 12 КК України, «Тяжким злочином є передбачене КК України діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років». Що стосується поняття особливо тяжкого злочину, то відповідно до частини 6 статті 12 КК України, «Особливо тяжким злочином є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі».

Тобто, якщо говорити про сексуальне насильство та зґвалтування, скоєні щодо дітей, то за відповідних кваліфікаційних ознак, це тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Крім викладеного, відповідно до частини другої статті 136 КК України в Україні існує кримінальна відповідальність за «ненадання допомоги малолітньому, який завідомо перебуває в небезпечному для життя стані, при можливості надати таку допомогу або неповідомлення про такий стан дитини належним установам чи особам». Вказані дії караються «штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних

мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк».

Також відповідно до норм чинного національного законодавства дії та/чи бездіяльність відповідних уповноважених суб'єктів можна оскаржити в порядку адміністративного судочинства.

Щоб діти могли навчатися, школи та заклади дошкільної освіти, зокрема й дитячі садки, мають бути безпечним середовищем. Дитина, яка живе зі страхом, тривогою, хвилюванням чи провинною не може навчатися. Тому педагогічні працівники, зокрема вихователі та інші фахівці повинні гарантувати, що їхні вихованці знають, як говорити про сексуальне насильство, якщо воно трапиться з ними, а також, що в них є надійний/безпечний дорослий, який може підтримати та захистити їх. Школи повинні навчати дітей, як виявляти ситуації, де їм може загрозувати небезпека, і як просити про допомогу. Однак університети й інші вищі навчальні заклади рідко вносять в освітні програми повноцінне підготування фахівців із запобігання й виявлення сексуального насильства стосовно дітей, попри його поширеність.

Для дітей дитячі садки – ворота до соціального життя за межами родини, де вони зустрічаються з іншими дітьми й дорослими, які поведуться по-іншому, ніж їхні брати або сестри чи батьки, які мають відмінні стосунки з ними, виступаючи в ролі однокласників, учителів, вихователів тощо. Дитячий садок – це середовище, в якому діти набувають досвіду, який вплине на їхнє сприйняття світу загалом і на освіту зокрема (або як на можливість, або як на тягар) і школу (як на місце, де можна насолоджуватися чи страждати, боятися або навіть уникати). Вихователі в дитячих садках можуть надихнути своїх вихованців на ідею про те, що навчання може бути приємним, або, навпаки, змусити їх негативно ставитися до всього, що пов'язане з освітнім процесом. Професійний обов'язок педагогічних працівників – гарантувати дітям почуття безпеки (у навчальному закладі, але також удома й усіх інших місцях), особливо на шляху їхнього розвитку.

Цей посібник має на меті надати педагогічним працівникам і фахівцям, що працюють з дітьми віком від 3 до 6 років практичні інструменти для розроблення виховних занять з дітьми, які стануть для їхнього сприйняття потужними й водночас лаконічними та достатніми; глибокими, проте зрозумілими для осмислення. Під час проведення таких занять, досвідченіші фахівці можуть спиратися на приклади з власного досвіду, проте, що стосується молодих фахівців, їм рекомендується застосовувати методи, яких навчилися під час навчання, за цим методичним посібником, щоб якісно виконати свій професійний обов'язок щодо безпеки та захисту своїх вихованців.

1.4. НАВЧАННЯ ЧЕРЕЗ ДОСВІД: НА ШЛЯХУ ДО БІЛЬШОЇ ОБІЗНАНОСТІ

Сама думка про сексуальне насильство стосовно дітей така тривожна для більшості дорослих, зокрема педагогічних працівників та інших фахівців, що вони воліють не думати про це. Направду проблема не викориниться, якщо почати думати й говорити про неї, натомість надмірне педалювання її може сприяти утаємниченню небезпечних стосунків. Щоб припинити сексуальне насильство стосовно дітей, дорослі повинні бути здатні активніше долучатися до сексуального виховання дітей та розвитку в них навичок безпечної поведінки. Утім більшість дорослих самі не мали такої освіти. Важливо, щоб дорослі, які будуть працювати з дітьми, спиралися на досвід проходження тренінгу щодо запобігання сексуальному насильству стосовно дітей, тільки так вони зможуть усвідомлено створити безпечне середовище для якісної емоційної та сексуальної освіти дітей.

1. Те, що тренінг засновується на досвіді, не означає, що він терапевтичний. Тренінг є просвітницьким, має навчальну спрямованість та не передбачає психотерапевтичного впливу. Деякі учасники можуть пригадати епізоди насильства у власному житті, проте особистий травматичний досвід їм доведеться пропрацювати самостійно, вже поза межами навчання. Тренінг – це безпечний освітній простір для інтерактивного навчання в групі, але не для терапії. Тренери повинні знати про це й забезпечити вжиття необхідних заходів, зокрема, дотримуватись просвітницької спрямованості тренінгу та вміти професійно надати підтримку учаснику групи, при потребі, проте не вдаючись до терапевтичного впливу.

Підхід на основі досвіду також передбачає навчання через діяльність, тож тренінг повинен відбуватися із застосуванням дуже практичного підходу та мати різноманітні вправи. Учасники повинні бути здатні вивчити й розробити природні для них способи викладу змісту тренінгу своїм вихованцям.

1.5. ЯК КОРИСТУВАТИСЯ ПОСІБНИКОМ

Цей посібник призначений для педагогічних працівників, зокрема вчителів, вихователів та інших фахівців, які працюють з дітьми від 3 до 6 років у закладах дошкільної освіти. Його змістовне наповнення повністю забезпечує декілька цілей. Розділи 2 та 3 містять теоретичну базу для кращого розуміння проблеми, сексуального насильства стосовно дітей і специфіки його виявлення. Ці розділи стануть у пригоді для компетентної довідки та спростують сумніви, які можуть виникнути відразу після навчання.

У розділі 2 описано поняття сексуального насильства стосовно дітей, а також такі проблеми, як зловживання владою та правові положення, форми насильства. У ньому також наведено огляд правової та політичної бази, зокрема зобов'язання країн і фахівців, які працюють із дітьми. У розділі 3 надано рекомендації щодо наслідків сексуального насильства стосовно дітей і способів їх виявлення.

Дальші три розділи стосуються практичних підходів на різних рівнях.

У розділі 4 фахівцям, що проходять навчання, надано покрокові вказівки щодо того, як розмовляти про сексуальне насильство з дітьми й іншими дорослими (наприклад, батьками, адміністрацією закладу). Це модель для вчителів, що проходять навчання, вона передбачає семінари, що допомагають фахівцям сформувати навички та поглибити знання для участі в заняттях із дітьми.

У розділі 5 запропоновано заходи для навчання педагогічних працівників/тренерів, а також цілі, методику, основні поняття й матеріали. У розділі 6 наведено вправи для вчителів, вихователів та інших фахівців, які можна використовувати для дітей, а також цілі, методику, основні поняття й матеріали для сеансів у дитячих садках та інших навчальних закладах.

У розділі 7 посібника наведено післямову, за якою йде список літератури.

2. Що ми розуміємо під сексуальним насильством стосовно дітей?

У цьому розділі окреслено основні поняття, які потрібно розуміти, щоб бути компетентним у темі навчання педагогічних працівників та інших фахівців дошкільних навчальних закладів із метою запобігання сексуальному насильству стосовно дітей та його виявленню. Для детальнішого ознайомлення з темою можна переглянути видання Ради Європи «Захист дітей від сексуального насильства: комплексний підхід», яке містить посилання та дослідження щодо даних, наведених у цьому розділі.

2.1. ОЗНАЧЕННЯ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДІТЕЙ

2.1.1. Лансаротська конвенція: міжнародний документ для означення сексуального насильства стосовно дітей

Лансаротська конвенція⁸ – договір Ради Європи, що стосується різних форм сексуального насильства стосовно дітей у всіх сферах, зокрема вдома, у родині та школі. Згідно з Лансаротською конвенцією, сексуальне насильство – це:

- «заняття діяльністю сексуального характеру з дитиною, яка не досягла передбаченого законодавством віку для заняття діяльністю сексуального характеру» (стаття 18.1.а), за винятком випадків «статевих стосунків між неповнолітніми, що відбуваються за взаємною згодою» (стаття 18.3);
- «заняття діяльністю сексуального характеру з дитиною, коли:

⁸ Рада Європи (2007), Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція), ETS № 201, Рада Європи, Страсбург, доступно за посиланням: www.coe.int/en/web/children/convention.

- ▶ використовується примус, сила чи погрози; або
- ▶ насильство чиниться зі свідомим використанням довіри, авторитету чи впливу на дитину, зокрема в сім'ї; або
- ▶ насильство чиниться в особливо вразливій для дитини ситуації, зокрема з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного становища» (стаття 18.1.b).

Ці означення стосуються будь-яких дій сексуального характеру стосовно дітей, за винятком випадків «статевих стосунків між неповнолітніми, що відбуваються за взаємною згодою». У них підкреслено обтяжливі чинники, як-от примус і маніпуляція з використанням авторитету чи впливу на дитину, бо більшість випадків сексуального насильства стосовно дітей відбувається в близькому колі людей, яким дитина довіряє.

Згідно з Лансаротською конвенцією, потрібно акцентувати увагу на вживанні «необхідних законодавчих або інших заходів для запобігання всім формам сексуальної експлуатації та сексуального насильства стосовно дітей і для захисту дітей» (стаття 4), зокрема вживанні «необхідних законодавчих або інших заходів для сприяння обізнаності з захистом і правами дітей серед осіб, які постійно контактують з дітьми в галузях освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, у судовій та правоохоронній сферах і в галузях, пов'язаних зі спортом, культурою та відпочинком (стаття 5.1). У ній також зазначено, що кожна держава має вживати заходів для «забезпечення отримання дітьми протягом дошкільної та загальної середньої освіти інформації про ризик сексуальної експлуатації та сексуального насильства, а також про засоби самозахисту відповідно до їхнього рівня розвитку. Ця інформація, яка забезпечується, де це доречно, у співробітництві з батьками, надається в загальнішому контексті інформації про статеве життя, звертає особливу увагу на випадки ризику, особливо ті, які містять використання нових інформаційно-комунікаційних технологій» (стаття 6). Описане тут навчання разом із вправами для педагогічних працівників, зокрема й вихователів дитячих садків і заняттями для дітей розроблено з урахуванням цих цілей.

Рада Європи готує матеріали для запобігання сексуальному насильству стосовно дітей із моменту запуску своєї кампанії «Один із п'яти»⁹ 2010 року. Ілюстрована книга «*Кіко та Рука*», яка містить «Правило трусиків», – відправна точка для занять із вихователями дитячих садків, описаних у розділі 6.

ПРАВОВІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

Правове означення та кваліфікаційні елементи поняття «сексуального насильства» містяться в Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Виходячи з норм вищевказаного закону, сексуальне насильство – одна з форм домашнього насильства.

Відповідно до пункту 3 статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь».

Нижче наведено означення сексуального насильства відповідно до пункту 15 статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

«Сексуальне насильство - форма домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності».

Відповідно до частини статті 1 Закону України «Про охорону дитинства»:

«Жорстоке поводження з дитиною - це будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини».

⁹ Сайт кампанії доступний за посиланням: www.coe.int/t/dg3/children/1in5/WhatWeKnow/Publication_en.asp.

У цьому розділі також доречно коротко ознайомитися з деякими гарантіями та правами дитини, зокрема й правом особисто звертатися до відповідних служб захисту прав дітей.

Відповідно до частини 1-2 статті 10 Закону України “Про охорону дитинства”, «кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім’ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.

Держава здійснює захист дитини в тому числі й від: усіх форм домашнього насильства та інших проявів жорстокого поводження з дитиною, експлуатації, включаючи сексуальне насильство, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють».

Відповідно до частини 4 статті 10 Закону України “Про охорону дитинства”, «дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді, колцентру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів».

Нижче наведено основні види кримінальних правопорушень, які становлять прояви сексуального насильства стосовно дітей і за скоєння яких законом передбачена відповідальність.

Зґвалтування

Відповідно до частини першої статті 152 КК України зґвалтування, «вчинення дій сексуального характеру, пов’язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи (зґвалтування) - карається позбавленням волі на строк від трьох до п’яти років».

Відповідно до частини третьої статті 152 КК України, «зґвалтування, вчинене групою осіб, або зґвалтування неповнолітньої особи - карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років». Відповідно до частини четвертої статті 152 КК України, «дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її добровільної згоди, - караються позбавленням волі на строк від десяти до п’ятнадцяти років». Відповідно до частини п’ятої статті 152 КК України, «дії, передбачені частинами першою, другою або третьою цієї статті, що спричинили тяжкі наслідки, - караються позбавленням волі на строк від десяти до п’ятнадцяти років». Відповідно до частини шостої статті 152 КК України, «дії, передбачені частиною четвертою цієї статті, вчинені повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених частинами четвертою або п’ятою статті 153, статтею 155 або частиною другою статті 156 цього кодексу, - караються позбавленням волі на строк п’ятнадцять років або довічним позбавленням волі.

Примітка: Згода вважається добровільною, якщо вона є результатом вільного волевиявлення особи, з урахуванням супутніх обставин».

Сексуальне насильство

Відповідно до частини першої статті 153 КК України, сексуальне насильство - це «вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов’язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи (сексуальне насильство) - карається позбавленням волі на строк до п’яти років».

Відповідно до частини третьої статті 153 КК України, «сексуальне насильство, вчинене групою осіб, або сексуальне насильство щодо неповнолітньої особи - карається позбавленням волі на строк від п’яти до семи років». Відповідно до частини четвертої статті 153 КК України, «дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її добровільної згоди - караються позбавленням волі на строк від п’яти до десяти років». Відповідно до частини п’ятої статті 153 КК України, «дії, передбачені частинами першою, другою, третьою або четвертою цієї статті, що спричинили тяжкі наслідки, - караються позбавленням волі на строк від десяти до п’ятнадцяти років». Відповідно до частини шостої статті 153 КК України, «дії, передбачені частиною четвертою цієї статті, вчинені повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із кримінальних правопорушень, передбачених частиною четвертою статті 152, статтею 155 або частиною другою статті 156 цього кодексу, - караються позбавленням волі на строк п’ятнадцять років або довічним позбавленням волі».

Статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку

Відповідно до частини першої статті 155 КК України, «природні або неприродні статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку, вчинені повнолітньою особою, - караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк».

Відповідно до частини другої статті 155 КК України, «ті самі дії, вчинені близькими родичами або членами сім'ї, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, або якщо вони спричинили безплідність чи інші тяжкі наслідки, - караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого».

Примітка. У статтях 155, 156 цього кодексу під близькими родичами або членами сім'ї слід розуміти наступних осіб - чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі (п. 1 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України)».

Розбещення неповнолітніх

Відповідно до частини першої статті 156 КК України, «вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, - караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк».

Відповідно до частини другої статті 156 КК України, «ті самі дії, вчинені щодо малолітньої особи або вчинені членами сім'ї чи близькими родичами, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, - караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого».

2.1.2. Сексуальне насильство стосовно дітей як одна з форм насильства стосовно дітей

Згідно з означенням, яке використовує *Організація Об'єднаних Націй для позначення насильства стосовно дітей*¹⁰, насильство – навмисне застосування фізичної сили чи влади (імовірно чи фактичне), наслідком якого є або дуже ймовірно може бути фактична чи потенційна шкода здоров'ю, життю, розвитку чи гідності дитини.

Отже, насильство має три основні компоненти, які розглянуто у Вправі 2, «Що наша обізнаність каже про наше минуле?».

1. Шкода: наслідок дії – фактична чи потенційна шкода дитині.
2. Зловживання владою: дія не нещасний випадок чи стихійне лихо, а спричинена особою, яка має владу над дитиною (бо дитина любить цю людину, особа має авторитет над дитиною чи володіє фізичною або соціальною силою, яку може застосувати проти дитини) і застосовує її для завдання дитині шкоди.
3. Режим: шкода може мати багато форм – фізичну, психологічну чи сексуальну, але також може виникати через бездіяльність, як-от коли особа, що відповідає за захист дитини, не виконує своїх обов'язків. Це називають недбалістю.

Сексуальне насильство стосовно дітей – це будь-яка дія, (1) що завдає шкоди дитині, (2) вчинена внаслідок зловживання владою (3) і через сексуальний характер становить форму насильства. Однак важливо внести деякі роз'яснення.

- Сексуальне насильство стосовно дітей засновується на зловживанні владою для маніпуляції, спонукання чи примусу дітей до певного заняття, але не завжди основним аспектом служить фізична сила.

¹⁰ Pinheiro, P. S. (2006), *Rights of the child: note by the Secretary-General. Звіт незалежного експерта дослідження ООН про насильство стосовно дітей*, Женева: ООН, с. 6, доступно за посиланням: <https://digitallibrary.un.org/record/584299>.

- Сексуальне насильство стосовно дітей зазвичай вчиняють люди, які мають безпосередній доступ до дітей, особи, яких діти знають, поважають чи навіть люблять і які мають на них вплив, коли потрібно примусити дитину зробити щось, що може завдати їй шкоду. Здебільшого сексуальне насильство стосовно дітей (70–85 %) трапляється в колі людей, яким довіряють, зокрема серед родини, вчителів, вихователів, тренерів і друзів.
- У разі сексуального насильства стосовно дітей маніпуляція може бути прямою та жорсткою із застосуванням погроз і фізичної сили, але також може змушувати дітей почуватись «особливими», «обраними» чи навіть «коханими», чи такими, що перебувають «у романтичних стосунках». Дитина, якій дарують подарунки та частування, опиняється в центрі токсичних стосунків.
- Ключ до збереження сексуального насильства стосовно дітей – таємниця, тобто обіцянка мовчанки, яку кривдник дістає від дитини. Кривдник робить усе можливе, щоб дитина повірила, що якщо розповість про насильство, їй ніхто не повірить або дорослі звинуватять у ньому дитину за те, що вона не уникнула його чи не припинила його раніше. Провина й сором дитини – запорука того, що насильство залишиться таємним.
- Якщо ключ до продовження насильства – таємниця, соціальне табу на сексуальну освіту для дітей допомагає кривдникам, а не жертвам. Ідея про те, що коли нема розмов із дітьми про сексуальне насильство, то це захищає їх від нього, помилкова та шкідлива, бо все навпаки: розмови про афективну та сексуальну освіту можуть допомогти запобігти сексуальному насильству, забезпечивши дітей інструментами, з якими можна розпізнати насильство і попросити про допомогу, або принаймні дадуть змогу виявити насильство раніше й вжити ефективніших заходів втручання. Якщо дорослі не розуміють, що таке сексуальне насильство стосовно дітей, багато його ознак не помічають, а діти залишаються в пастці насильства.

2.1.3 Хто може бути жертвою сексуального насильства стосовно дитини?

Будь-яка дитина може стати жертвою сексуального насильства. У соціальному середовищі дитини можуть бути наявні чинники ризику або захисту. Основна мета запобігання – посилити захисні чинники, щоб для дітей було менше ризиків сексуального насильства.

Чому дитина може стати жертвою сексуального насильства?

- Стать: сексуальне насильство трапляється з дітьми обох статей, хоча частіше з дівчатками. Якщо впроваджено належні плани запобігання, результати показують, що серед жертв більше хлопчиків.
- Вік: сексуальне насильство стосовно дітей трапляється з дітьми будь-якого віку – від народження до 18 років. Воно трапляється частіше в певному віці, хоча жертвою дитина може стати в будь-якому віці.
- Стосунки з кривдником: здебільшого (70–85 %) діти страждають від сексуального насильства з боку людей, яких вони знають, поважають і яким довіряють. Це означає, що вони стають жертвами людей у своєму колі довіри, які застосовують свою владу над дітьми, щоб вчиняти стосовно них насильство.
- Соціальний клас: діти, які страждають від сексуального насильства, походять із різних верств населення, а не лише з тих, де є соціальні труднощі. Насправді ризик того, що насильство залишиться непоміченим, значно вищий у дітей із родин середнього чи вищого класу, бо його ознаки можуть списати на особливість особистості дитини (наприклад, агресивність, депресивність, усамітненість) замість того, щоб тлумачити їх як сигнали тривоги.
- Соціальні навички: хоча сексуальне насильство трапляється з дітьми з різноманітними соціальними навичками, кривдники можуть вибирати ціллу тих, які замкнутіші або мають гірші соціальні навички, бо вони менше опираються. Знову ж таки, дитина не зобов'язана захищати себе; провина завжди лежить на кривдникові.

До дітей у зоні вищого ризику сексуального насильства належать:

- ▶▶ діти, які потребують допомоги у виконанні базових функцій, бо насильство може відбуватися під час опіки або стати наслідком обмежень, особливо що стосується дітей з інвалідністю віком до 6 років;
- ▶▶ діти, які належать до будь-якого виду меншин (наприклад, соціальних, етнічних), бо кривдники можуть використовувати ці відмінності, щоб виправдати насильство;
- ▶▶ самотні чи ізольовані діти, які можуть бути новими в місті, не спілкуватися з родичами чи просто бути сором'язливими або замкнутими, адже навколо них буде менше дорослих, які могли б запобігти насильству, виявити чи припинити його;
- ▶▶ діти, які раніше вже постраждали від сексуального насильства, бо інші кривдники дізналися про завдану насильством шкоду й вибрали їх потенційними цілями. Однак якщо надати дітям, що постраждали від насильства, підтримку в подоланні його наслідків, такі діти стають менш вразливими, ніж інші, адже вже мають навички для виявлення й уникнення потенційних ситуацій насильства.

2.1.4. Хто може бути кривдником у разі сексуального насильства стосовно дитини?

У суспільстві зазвичай панує думка про те, що кривдники – це чужі люди, чоловіки, яких діти раніше не знали, які мають певні фізичні ознаки, як-от брудний одяг, і зловживають наркотиками чи алкоголем. Хоча такі кривдники й існують, вони в меншості. Кривдники бувають різноманітні й походять із різних соціальних класів. Насильство стосовно дитини може вчинити особа, яку дитина поважає та любить, саме тому дітям потрібно вивчити інструменти для запобігання.

ХТО МОЖЕ БУТИ КРИВДНИКОМ У РАЗІ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДИТИНИ?

- **СТАТЬ:** кривдниками частіше стають чоловіки, але бувають і жінки-кривдниці, які маскують насильство під виглядом догляду чи доброти. Коли наявні належні плани запобігання, виявляють більше жінок і дівчат-кривдниць.
- **ВІК:** Кривдниками можуть бути дорослі будь-якого віку, але десь у 30 % випадків це інші діти: іноді старшого віку (підлітки), часом того самого віку (однолітки) або в рідкісних випадках діти, молодші за жертву.
- **СТОСУНКИ З ЖЕРТВОЮ:** більшість кривдників намагається опинитися в позиції довіри або авторитету стосовно дитини, щоб мати змогу маніпулювати нею чи примушувати її до насильства, а далі змусити її мовчати. Більшість дорослих кривдників намагаються здобути соціальне становище, що спростить доступ до дітей, наприклад стати вчителем, вихователем, спортивним тренером чи аніматором, або ж вони можуть спрямувати своє насильство проти дітей у власній родині.
- **СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС:** кривдники можуть належати до будь-якої соціальної верстви. Заможні кривдники можуть мати більше засобів для того, щоб приховати насильство чи контролювати його.
- **СОЦІАЛЬНІ НАВИЧКИ:** більшість кривдників мають розвинуті соціальні навички, дуже добрий соціальний образ, особливо молоді люди, вони розумні. Вони можуть бути привабливими, мати багато друзів і вести нібито «нормальне» соціальне життя, мати сім'ю та дітей. Багато кривдників починають свою справу дуже повільно, перевіряючи, як захищена дитина. Якщо дитина знає, як сказати «Ні!» та до кого звернутися по допомогу, кривдник уникатиме її й шукатиме інших жертв.
- Значна більшість кривдників добре знає про серйозність насильства, тому приховує його. Основний виняток – діти, які самі зазнали насильства й вважають його нормою. Та навіть у таких випадках діти знають, що роблять щось, що змушує інших дітей почуватися погано.

2.2. ВИДИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДІТЕЙ

Сексуальне насильство стосовно дітей може мати різні форми та прояви, і на позначення кожної з них є відповідний термін. Щоб розкрити зміст цих понять для їх кращого розуміння педагогічними

працівниками та іншими фахівцями сфери освіти, у цьому посібнику різні форми сексуального насильства стосовно дітей згруповано за трьома основними категоріями: сексуальне насильство стосовно дітей, сексуальна експлуатація дітей і сексуальне насильство в Інтернеті (онлайн-насильство й онлайн-експлуатація).

2.2.1. Форми сексуального насильства стосовно дітей

Сексуальне насильство стосовно дітей – це будь-яка дія, що завдає шкоди дитині через зловживання владою в питаннях сексуальності. Тож сексуальне насильство стосовно дітей може набирати багатьох форм, наприклад:

- недоречні коментарі сексуального характеру, як-от насмішки чи приниження дитини через її фізичну зовнішність, геніталії або розвиток, а також сексуальні пропозиції (навіть жартома);
- вуаеризм – спостереження за дитиною, на якій вдягнуто мало одягу або зовсім його немає, для власного задоволення, як-от коли дитина бере душ чи ванну, вдягається;
- ексгібіціонізм – демонстрація геніталій дитині для власного задоволення;
- поцілунки чи погладжування із сексуальним підтекстом¹¹;
- демонстрація порнографії дитині – порнографія може порушити здоровий статевий розвиток, особливо в ранньому дитинстві, бо вона показує небезпечні моделі та шкідливу практику особистих стосунків;
- фотографування чи відеознімання дітей у нижній білизні, оголених або в позах, що натякають на заняття сексуального характеру (зокрема, зображення, зроблені іншими дітьми чи підлітками);
- тертя об дитину (у громадському транспорті, у групах, як-от перед заняттям, але також на вечірках і вдома), дотики до їхніх геніталій чи примушування їх торкатися чужих геніталій;
- мастурбація в різних формах – примушування дитини до мастурбації при іншій особі, мастурбація дитині чи примушування дитини мастурбувати іншій особі;
- статевий акт (оральний, вагінальний чи анальний) з дитиною.

Як бачимо, сексуальне насильство стосовно дітей може відбуватися з наявністю фізичного контакту або без нього. Серйозність насильства визначають на основі серйозності завданої шкоди. Малолітня дитина, що бачить багато порнографії (без контакту), може зазнати більшої шкоди, ніж підліток, якого небажано поцілюють (з контактом) на вечірці і який зможе відреагувати на це з підтримкою друзів.

2.2.2. Сексуальна експлуатація дітей¹²

Якщо сексуальне насильство поширене серед дітей дошкільного віку, то їх сексуальна експлуатація трапляється значно рідше. Однак її наслідки можуть бути дуже серйозними, тому вихователі дитячих садків та інші педагогічні працівники повинні мати базові знання про неї.

Сексуальна експлуатація дітей – форма сексуального насильства, що передбачає економічну або іншу вигоду для іншої особи (наприклад, товари, сприятливе ставлення чи погашення боргу). Для сексуальної експлуатації потрібний певний вид мережі – від неофіційної до високоорганізованих кримінальних організацій.

Якщо у разі сексуального насильства стосовно дитини є лише дві ролі – кривдник і жертва, то в разі сексуальної експлуатації таких основних ролей три.

- **ЖЕРТВИ:** це можуть бути діти будь-якого віку. До сексуальної експлуатації підлітків можуть схилити дорослі, але також однолітки, які вже стали учасниками мережі із сексуальної експлуатації. Жертви страждають від усіх наслідків сексуального насильства й багатьох інших

¹¹ Для повноцінного розвитку дитині потрібен здоровий фізичний контакт. Якщо вони звикли до здорових поцілунків, погладжувань, обіймів і лоскотання, то легко виявлять контакт, який має сексуальний підтекст, а тому шкідливий. Однак якщо вони не звикли до проявів любові, будь-яка ласка вважатиметься доброю, навіть якщо вона має сексуальний характер.

¹² Лансаротська конвенція криміналізує різні форми сексуальної експлуатації дітей. Див. статті 19–23 Конвенції.

наслідків експлуатації, як-от втрата контролю над своїм життям, об'єктивізація, вищий ризик проблем зі здоров'ям через контакт із кількома кривдниками.

- **ПОСЕРЕДНИКИ:** це особи, які сприяють насильству стосовно дітей і дістають вигоду від нього. Посередників може бути мало (особливо в неформальних мережах) або багато різних (ті, хто шукає дітей, контролює їх, контактує з кривдниками, отримує гроші й створює структуру організації). Важливо пам'ятати, що багато дітей зазнають сексуальної експлуатації з боку власних родин (наприклад, батьків чи родичів) або потрапляють у кримінальні мережі через людей зі свого кола довіри (як-от хлопців, учителів, педагогів або тренерів). Під час експлуатації деякі посередники також вчиняють насильство стосовно дітей, тоді як інші не роблять цього, а ще інші навіть не знають дітей, яких експлуатують (особливо у великих кримінальних організаціях). Хоча більшість кривдників – чоловіки, посередниками можуть бути і чоловіки, і жінки (жінкам простіше дістати доступ до дітей у їхніх родин, перебуваючи в позиції довіри).
- **КРИВДНИКИ:** це люди (здебільшого дорослі чоловіки, але також дорослі жінки й підлітки), які платять за сексуальне насильство стосовно дитини. Зазвичай вони знають, що це злочин (деяких підлітків можуть примушувати казати, що вони дорослі, а більшість кривдників не перевіряє це), а тому приховують його. Без їхньої економічної підтримки кримінальні мережі не виділяли б свої ресурси на сексуальну експлуатацію дітей.

ТОЧНІСТЬ У ВИКОРИСТАННІ ЛЕКСИКИ

Мова визначає спосіб, яким ми думаємо про проблеми. У разі сексуальної експлуатації стосовно дітей використання оманливих термінів може призвести до виправдання тих, хто вчинив насильство. Саме тому важливо використовувати доречну лексику для різних аспектів сексуальної експлуатації щодо дітей. Багато термінів потрібно розглядати ретельніше (уже розроблено кілька загальних рекомендацій¹³), однак основні з них такі:

- «Сексуальна експлуатація дітей» – кращий термін, ніж «дитяча проституція», бо лише дорослі можуть дати згоду на власну проституцію. Навіть якщо дитина чи підліток пропонували себе для вчинення насильства стосовно них, для цього в них немає дієздатності чи психологічної зрілості, тому ті, хто сприяють такому насильству, несуть повну відповідальність за неї.
- «Матеріали (зображення, записи) сексуального насильства стосовно дитини» – кращий термін, ніж «дитяча порнографія», бо так само, як і в разі сексуальної експлуатації дітей, самі вони не можуть дати згоду на те, щоб з'явитися в порнографічних матеріалах. Цей вираз також наголошує на тому, що перегляд зображень голих дітей чи дітей, яких примусили до сексуальної взаємодії, – це спосіб стати спільником у насильстві, від якого страждають ці діти.

Хоча деякі випадки сексуальної експлуатації дітей відбуваються в їхньому близькому середовищі (удома, у домі родичів чи в сусідньому кафе в їхньому місті), багато кримінальних мереж працюють у межах подорожей між країнами.

- «Сексуальна експлуатація дітей в контексті подорожей і туризму» – кращий термін, ніж «секс-туризм». У такому разі кривдник подорожує до жертви, зазвичай із багатой країни в менш розвинутий регіон, де закони про сексуальне насильство стосовно дітей менш суворі.
- Торгівля людьми для цілей сексуальної експлуатації: жертву везуть до кривдника (зазвичай за підробленими документами), здебільшого з менш розвинутого регіону в багатшу країну. Торгівля людьми може відбуватися в межах країни (наприклад, коли дітей вивозять із сільської місцевості в місто). Існують також інші форми торгівлі людьми, які необов'язково передбачають сексуальну експлуатацію, як-от примусова праця, примусове жебрацтво, незаконне всиновлення чи торгівля органами.
- Сексуальна експлуатація в контексті переміщення людей: люди, які постійно в дорозі, часто походять із вразливих груп населення, особливо це стосується біженців чи шукачів притулку. Під час своєї подорожі біженці та шукачі притулку можуть натрапити на кримінальні мережі, які

¹³ Міжвідомча робоча група з питань сексуальної експлуатації дітей та ЕСПАТ (2016), *Рекомендації щодо термінології для захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства*, Бангкок, доступно за посиланням: <http://luxembourgguidelines.org>.

мають на меті експлуатувати дітей, а відтак діти часто зникають. Також, коли батьки мігрують в інший регіон або іншу країну, діти опиняються під загрозою експлуатації з боку їхніх родичів, які так отримують «компенсацію» за те, що доглядають за ними.

2.2.3. Сексуальне насильство й експлуатація стосовно дітей в інтернеті

Малолітні діти повинні діставати доступ до контенту в інтернеті лише під наглядом дорослих: діти дошкільного віку не повинні користуватись Інтернетом наодинці. Це обмежує можливість їх потрапляння в ситуації сексуального насильства чи експлуатації. Однак із появою смартфонів діти можуть стати жертвами сексуального насильства й експлуатації в інтернеті з боку дорослих, підлітків чи навіть дещо старших дітей, які мають достатньо знань для користування технологіями.

Сексуальне насильство чи сексуальна експлуатація щодо дітей у реальному житті, хоч і пов'язані явища, усе ж відрізняються, тоді як у світі інтернету межі між ними розмиваються. Сексуальне насильство щодо дітей в інтернеті – це насильство, яке вчиняють за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. У разі сексуальної експлуатації дітей в інтернеті до сексуального насильства в інтернеті додається експлуатація. У деяких випадках насильства в інтернеті матеріали із сексуальним насильством стосовно дітей продовжують використовувати для експлуатації дитини, яку змушують надавати більше матеріалів, щоб далі кривдник міг отримувати прибуток від їх продажу іншим кривдникам.

Сексуальне насильство й експлуатація щодо дітей в інтернеті мають особливі ознаки, які повинні знати дорослі, що хочуть захистити дітей у своєму середовищі.

- **АНОНІМНІСТЬ:** якщо більшість сексуальних кривдників у реальному житті – люди, яких жертви знають (наприклад, батьки, родичі, сусіди та педагоги), що користуються владою, яку мають над дітьми, для вчинення насильства, в онлайн-середовищі діти перетинаються з багатьма незнайомцями, людьми, що ховаються за псевдонімами й чия справжня особа може залишатися невідомою. Це означає, що люди із середовища дитини (дорослі чи однолітки) можуть використовувати своє знання дитини в реальному житті, щоб вчинити щодо неї насильство чи експлуатувати її в інтернеті, і їх буде складно ідентифікувати, а тим паче притягнути до відповідальності за свої дії.
- **ВІДСТАНЬ:** якщо для сексуального насильства чи експлуатації стосовно дитини кривдник і дитина мають бути в одному місці, в інтернеті ці дії можуть відбуватися на великій відстані (навіть між різними континентами) і тривати дуже довго (матеріали із сексуальним насильством стосовно дітей можуть зберігатися й поширюватися роками, навіть десятиліттями).
- **ПОСТІЙНІСТЬ НАСИЛЬСТВА:** онлайн-насильство зазвичай записують, зберігають і поширюють, що збільшує психологічну шкоду для дитини, яка знає, що матеріали можуть поширюватись інтернетом серед інших кривдників впродовж багатьох років після того, як таке насильство завершилося.
- **ВИМАГАННЯ:** щойно кривдник отримує перші матеріали від дитини, він може почати тиснути на дитину й вимагати ще відвертіших матеріалів в обмін на обіцянку не поширювати зображення, які вже має, серед родини дитини, у школі, спортивній команді тощо. Для дитини ситуація швидко виходить із-під контролю, а погрози кривдника та почуття провини дитини допомагають зберігати насильство таємним.
- **ПЕРЕХРЕСНЕ СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ТА ЕКСПЛУАТАЦІЯ СТОСОВНО ДІТЕЙ ОНЛАЙН І ОФЛАЙН:** деякі кривдники, що вчиняють сексуальне насильство в інтернеті маніпулюють дітьми та примушують їх до фізичного сексуального насильства, організовуючи зустрічі в реальному світі, які можуть погано завершитися для жертв. Завдяки поширенню володіння й використання смартфонів і комп'ютерів, кривдники можуть легко записувати й поширювати свої акти насильства (після видалення будь-яких матеріалів, що можуть допомогти ідентифікувати їх самих).

Існують різні типи сексуальної експлуатації та насильства щодо дітей і підлітків¹⁴. Деякі з найважливіших описано нижче.

¹⁴ Milovidov, E. (2016), Parenting in the digital age: parental guidance for the online protection of children from sexual exploitation and sexual abuse, Страсбург, Рада Європи, доступно за посиланням: <https://rm.coe.int/digital-parenting-/16807670e8>.

- Грумінг для сексуальних цілей: дорослі чи підлітки можуть створювати й розвивати начебто «любовні стосунки» з дітьми й підлітками, зазвичай маніпуляціями змушуючи їх до зустрічей офлайн (особистих), де вони можуть вчинити сексуальне насильство.
- Секс-чатинг: переважно дорослі, але також підлітки й старші діти можуть систематично шукати в інтернеті дітей (в іграх для кількох гравців чи в соціальних мережах), щоб почати з ними розмову. До цих розмов належить неприйнятний контент сексуального характеру (наприклад, пропозиції чи заняття сексуального характеру) і навіть відверті зображення сексуального характеру, які можуть дуже насторожити дитину.
- Секстинг і використання приватних повідомлень чи записів для вимагання й помсти: секстинг полягає в обміні зображеннями, на яких особа вбрана в мало елементів одягу або роздягнена зовсім чи постає в позах сексуального характеру. Зазвичай це відбувається між однолітками за спільної згоди. Однак однолітки можуть використовувати такі матеріали для експлуатації дітей і підлітків, вимагаючи гроші чи секс в обмін на обіцянку не публікувати їх. Однолітки також можуть використовувати зображення як інструмент для помсти.
- Сексуальне насильство або експлуатація стосовно дитини в прямому етері: з розвитком інтернету онлайн-кривдники можуть переглядати онлайн-трансляції сексуального насильства чи експлуатації. Дорослий, який транслює насильство, може примушувати дитину виконувати запити онлайн-кривдників, як-от зняти певний елемент одягу, торкнутися певної частини свого тіла.

Батьки, вихователі, педагогічні працівники та фахівці, що працюють із дітьми, повинні мати чітке уявлення про ризики в інтернеті та їм запобігання.

- Сексуальне насильство стосовно дітей трапляється в будь-якому віці, тоді як для сексуального насильства в інтернеті потрібно, щоб дитина досягла віку, коли може користуватися технологіями, якщо тільки до насильства не залучений дорослий, підліток або старша дитина, яка записує це.
- Запобігання має починатися в якомога ранішому віці, ще до того, як дитина досягне віку самостійного користування смартфоном чи планшетом. Коли дитина старша й може користуватись інтернетом, у неї має бути достатньо навичок, щоб виявити шкідливі ситуації й попросити про допомогу.

3. Ознаки, які залишаються непоміченими: які наслідки сексуального насильства стосовно дітей і як його виявити?

3.1. КЛЮЧІ ДО ВИЯВЛЕННЯ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДІТЕЙ

3.1.1. Зв'язок дорослого з власним внутрішнім світом як передумова виявлення

Часом дорослі можуть спостерігати, що з дитиною щось відбувається, але не можуть визначити, що саме. Через те так важливо для фахівців здобути належне підготування: без необхідних знань і навичок вони не зможуть виявити, що стосовно дитини вчиняють насильство.

Сексуальне насильство стосовно дитини можна розпізнати за шкодою, яку воно спричиняє дитині. Іноді фахівці бачать цю шкоду – дитина поводить нездорово – але не знають її походження. Тому перший крок – навчитися розпізнавати спеціальні ознаки. Дорослі повинні розуміти, що побачивши шкоду, вони можуть відчувати занепокоєння та страждання. Вони зможуть запропонувати дитині повноцінну допомогу та підтримку, лише коли визнають ці неприємні почуття й використовують їх для пошуку причини. Дорослий, який має зв'язок із власними внутрішніми почуттями та сприйняттям, – передумова для успішного й безпечного виявлення сексуального насильства стосовно дітей. Дорослий, який може

керувати своїм власним внутрішнім світом, стане моделлю для дитини, тому, що кращий їхній внутрішній зв'язок, то кращі заходи втручання й підтримка, які вони можуть запропонувати дитині, а отже і результати.

У своїй роботі над внутрішнім зв'язком, дорослим потрібно виявляти й вивчати власні стереотипи стосовно насильства загалом і зокрема сексуального насильства щодо дітей. Оскільки це питання розглядатиметься у вправах 2 та 3, фахівці повинні мати точні знання про насильство та сексуальне насильство стосовно дітей, бути здатними розпізнати поширені соціальні стереотипи й позбутися їх у всіх обставинах. Лише фахівці, які знають справжню глибину цього явища, можуть повністю зрозуміти ознаки, які вказують на потенційні випадки насильства.

3.1.2. Основні джерела виявлення сексуального насильства стосовно дітей

Сексуальне насильство стосовно дітей зазвичай трапляється приватно. Кривдники (дорослі, підлітки чи інші діти) майже завжди добре знають, якою мірою їхня поведінка неприйнятна, а жертви зазвичай пригнічені маніпуляцією кривдника та власними почуттями провини й безсилля. Кожний засіб виявлення сексуального насильства стосовно дітей має власні особливості щодо інших форм насильства.

- **ЗІЗНАННЯ:** зазвичай діти не знають, як говорити про сексуальне насильство. Здебільшого вони лише відчують, що відбувається щось погане, але не знають чому. Деколи вони можуть розказати про ситуації, у яких стосовно них вчиняли сексуальне насильство, не знаючи про серйозність того, що розповідають. Належна реакція – ключ до підтримки дитини в цій ситуації та застосування всіх механізмів захисту. Деякі основні поради можна знайти в пункті 3.1.3, «Зізнання: прийнятна та неприйнятна реакція».
- **СВІДКИ:** сексуальне насильство стосовно дітей зазвичай добре приховане, але іноді буває хтось (наприклад, інша дитина чи дорослий, який неочікувано опинився в тому ж місці), хто бачив або чув щось, що може викликати занепокоєння. До свідків потрібно ставитися з повагою, а справу потрібно передати спеціалістові служби захисту для вжиття належних заходів втручання.
- **ОЗНАКИ:** здебільшого діти мовчать про насильство, але їхні тіла, поведінка й соціальні відносини так чи інакше вказують на нього. У підрозділі 3.2, «Ознаки сексуального насильства стосовно дитини: наслідки насильства для розвитку», розглянуто кілька основних ознак сексуального насильства стосовно дітей.

Реагування на ймовірне сексуальне насильство стосовно дитини

Відповідно до статті 6 Закону України “Про запобігання та протидію домашньому насильству” суб’єкти, що вживають заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, такі:

- 1) спеціально уповноважені органи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- 2) інші органи та установи, на які покладаються функції з вжиття заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- 3) загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб;
- 4) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах.

Тобто національним законом передбачено чотири групи суб’єктів, що вживають заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

Нижче перераховано органи, організації, заклади тощо, які належать до кожної з вищеперерахованих груп суб’єктів, що вживають заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

До спеціально уповноважених органів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству належать:

- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, зокрема їхні структурні підрозділи, до повноважень яких належить вжиття заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;

- сільські, селищні, міські, районні у містах (у разі їх створення) ради, їхні виконавчі органи, до повноважень яких належить вжиття заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

До інших органів та установ, на які покладаються функції з вжиття заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, належать:

- служби у справах дітей;
- уповноважені підрозділи органів Національної поліції України;
- органи керування освітою, навчальні заклади, установи та організації системи освіти;
- органи охорони здоров'я, установи та заклади охорони здоров'я;
- центри з надання безплатної вторинної правової допомоги;
- суди;
- прокуратура;
- уповноважені органи з питань пробації.

До загальних служб підтримки постраждалих осіб належать заклади, які, зокрема, надають допомогу постраждалим особам:

- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка);
- центри соціально-психологічної допомоги;
- територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг);
- інші заклади, установи та організації, які надають соціальні послуги постраждалим особам.

До спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб належать притулки для постраждалих осіб, центри медико-соціальної реабілітації постраждалих осіб, колцентр з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, мобільні бригади соціально-психологічної допомоги постраждалим особам та особам, які постраждали від насильства за ознакою статі, а також заклади та установи, призначені лише для постраждалих осіб та осіб, які постраждали від насильства за ознакою статі.

Детально з обсягом повноважень кожного з вищеперелічених суб'єктів, що вживають заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству можна ознайомитися в статтях 7–15 Закону України “Про запобігання та протидію домашньому насильству”¹⁵.

Також доцільно ознайомитися з Постановою КМУ № 658 від 22 серпня 2018 року “Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи в сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі”¹⁶.

Механізм реагування на випадки насильства стосовно дітей відповідно до національного законодавства, у разі виявлення факту домашнього насильства стосовно дитини уповноваженим керівником закладу освіти, спеціалістом (фахівцем) з числа працівників цього закладу:

- 1) ідентифікація дитини, як постраждалої від певного виду насильства;
- 2) забезпечення надання екстреної медичної допомоги/медичної допомоги/обстеження (в разі потреби);
- 3) фіксація інформації в журналі реєстрації фактів виявлення (звернення) про вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі (Додаток 3 до Постанови КМУ № 658 від 22.08.2018 року)
- 4) протягом доби за допомогою телефонного зв'язку та/або електронної пошти інформує уповноважений підрозділ органу Національної поліції та службу в справах дітей;
- 5) організовує роботу практичного психолога та/або соціального педагога з постраждалою дитиною¹⁷.

¹⁵ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.

¹⁶ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#Text>.

¹⁷ Ст. 12–13, 17 посібника “Подолання насильства щодо дитини: координація дій. Інформація для спеціалістів”, авторки-упорядниці: Бугаєць Тамара, Ковальова Олена, Пашко Наталія. ВГЦ “Волонтер”, 2020.

Важливо: Педагогічні працівники у своїй діяльності мають враховувати «Методичні рекомендації щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами», затверджені наказом Міністерства освіти та науки України № 1047 від 02 жовтня 2018 року.¹⁸

3.1.3. Зізнання: прийнятна та неприйнятна реакція

Дитині дуже складно розповісти про насильство. Кривдник неодноразово повторював їй, що насильство потрібно зберігати таємним, і якщо дитина розповість про нього, з нею станеться щось погане. Дуже часто діти не знають, як говорити про сексуальне насильство. Вправи для дітей запропоновано в розділі 6 «*Kiko ta Рука* в групі». Для багатьох дітей вони служать відправною точкою, що допомагає почати розмову про сексуальне насильство й попросити про допомогу. Дорослі повинні знати про прийнятну та неприйнятну реакцію на такі випадки, бо вони збирають до купи всю свою відвагу, щоб розповісти про це, тож вони заслуговують на визнання та підтримку. Основні ідеї перелічено в таблиці нижче¹⁹.

ПРИЙНЯТНА РЕАКЦІЯ	НЕПРИЙНЯТНА РЕАКЦІЯ
<p>1. Повірити дитині чи підліткові й переконатися, що він або вона знає, що ви вірите їм.</p> <p>Кривдники маніпулюють своїми жертвами, змушуючи їх думати, що ніхто їм не повірить, якщо вони розкажуть про насильство, тому ви повинні від самого початку дати дитині зрозуміти, що серйозно сприймаєте її розповідь.</p> <p>Наприклад, можна сказати: «Я тобі вірю. Дякую за довіру до мене й за те, що розповідаєш мені правду. Ти дуже хоробрий(-а) і все робиш правильно. Мені дуже шкода, що з тобою таке сталося».</p>	<p>Сумніватися в насильстві чи заперечувати його</p> <p>Уникайте таких слів: «Ти впевнений(-а), що все саме так? Можливо, це було непорозуміння?» чи «Те, що ти кажеш, неможливо, ти все вигадуєш».</p>
<p>2. Наполягати на відповідальності кривдника</p> <p>Жертви сексуального насильства стосовно дитини дуже страждають від провини та сорому. Тому ми повинні наполягати на тому, що дитину в жодному разі не звинувачуватимуть у насильстві.</p> <p>Наприклад, скажіть: «Це не твоя провина. Якщо хтось вчиняє щодо тебе щось, що змушує тебе почуватися погано, це не твоя провина. Ніхто не змушує інших людей погано до них ставитися чи завдавати їм шкоди. Та людина знала, що робить щось шкідливе або погане. Тобі немає чого соромитися».</p>	<p>Звинувачувати дитину або підлітка в насильстві</p> <p>Уникайте слів: «Навіщо ти дозволив(-а) зробити це із собою? Чому ти не пішов(-ла)? Чому не сказав(-ла) «ні»? Чому ти не розповів(-ла) про це раніше?».</p>

¹⁸ <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendacij-shodo-viyavlennya-reaguvannya-na-vipadki-domashnogo-nasilstva-i-vzayemodiyi-pedagogichnih-pracivnikiv-iz-inshimi-organami-ta-sluzhbbami>.

¹⁹ Таблицю відтворено з видання: Ф. Х. Ромео (Romeo, F. J.) і П. Горно (Horno, P.) (2018), *Матеріали для кампанії "El abuso sexual infantil queda fuera de juego" («Сексуальне насильство стосовно дітей залишається осторонь»)* для запобігання й виявлення сексуального насильства стосовно дітей у спорті, Мадрид: Consejo Superior de Deportes, версія англійською мовою, автори: В. Кеннеді (V. Kennedy) і Ф. Х. Ромео (F. J. Romeo), доступно за посиланням: www.espiralesci.es/materials-for-the-campaign-child-sexual-abuse-stays-offside-prevention-and-detection-of-child-sexual-abuse-in-sports.

3. Зберігати спокій

Розповідаючи про сексуальне насильство, дитина чи підліток може мати емоційний зрив, а тому потрібно, щоб поряд була доросла людина, якій він чи вона довіряє та яка залишатиметься спокійною й зможе заспокоїти дитину.

Наприклад, можна сказати: «Звісно, це було дуже тяжко. Я тут, щоб вислухати й підтримати тебе. Якщо хочеш, можеш поговорити зі мною. Чи хочеш ще щось розповісти?».

Реагувати, проявляючи тривогу та пригнічення

Дитині чи підлітку дуже складно розповісти про ситуацію, тому буде недоречно, якщо їм доведеться підтримувати дорослого. Дорослі повинні знайти місце та людей, де зможуть виявити свої власні почуття, але не робити це при дитині чи підліткові.

4. Безпосередня увага на можливому рішенні, виході

Дитина чи підліток, що розповідає про ситуацію насильства, потребує емоційного стримування впродовж перших кількох хвилин, а також позитивної та реалістичної реакції на ситуацію. Кожне втручання буде інше залежно від випадку, однак дитині чи підліткові потрібно пояснити, що вони робитимуть далі та що зробить дорослий, щоб вони могли відновити контроль над своїм життям і почуватися в безпеці.

Наприклад: «З твого боку дуже відважно розповісти мені це, ми зробимо все можливе, щоб це не повторилося. Гадаю, зараз нам потрібно поговорити з А та Б [члени родини чи представники служби підтримки]. Відпочинь, а тоді можемо спробувати Х та У [термінові заходи безпеки, щоб запобігти повторенню насильства, заходи втручання, тобто впровадження системи безпеки]. Що думаєш про це?».

Акцентувати увагу лише на новому статусі жертви дитини або підлітка

Дитина чи підліток – повноцінна людина, з якою трапилося щось жахливе, однак у їхньому житті є багато інших речей, які збалансовують негативний досвід насильства, зокрема це спорт. Постраждавши від сексуального насильства, діти зазнали дуже неприємних тілесних контактів, а тому фізичного контакту потрібно уникати й натомість пропонувати погладжування, обійми та поцілунки: за потреби та на власних умовах дитини.

Надмірний захист дитини чи підлітка й обмеження їхньої звичайної активності

Це нормально спершу бути обережними, але дитині чи підліткові потрібно відновити свою впевненість у власних можливостях та в інших людях. Її не потрібно піддавати подальшій небезпеці, але й звичне життя також не варто обмежувати.

Обіцяти щось, що неможливо зробити

Будьте добре готові до зізнання, щоб не пообіцяти щось, чого не зможете виконати. Здатність дитини чи підлітка довіряти іншим уже постраждала, тому ви не повинні створювати помилкові очікування. Уникайте таких речей: «Ми це виправимо» або «Усе буде добре», бо ці речі поза безпосереднім контролем дорослого (іноді не вдається все залагодити або ситуація не завершується добре). Обіцянки мають бути чіткими й реалістичними. Наприклад: «Я буду з тобою поряд, доки ти не поговориш із родиною» або «А, Б та я доступні в будь-який час, коли тобі захочеться ще поговорити. Домовилися?»

3.2. НАСЛІДКИ НАСИЛЬСТВА НА РОЗВИТОК: ОЗНАКИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДИТИНИ

Сексуальне насильство трапляється з окремими дітьми різноманітними способами, воно дуже по-різному може вплинути на них. Існує чимало чинників, що впливають на те, які конкретні акти сексуального насильства впливають на дитину: вік дитини, тип насильства, тривалість насильства, стосунки з кривдником, підтримка оточення тощо. Діти можуть проявляти емоційні страждання, які можуть мати інші причини: сум може бути спричинений втратою, як-от смертю бабусі; гнів може виникати через напружену ситуацію вдома, що пов'язана з розлученням батьків; агресивність може бути пов'язана з соціальною ситуацією в районі. Однак, коли в дитини наявні кілька ознак із різних сфер, це має стати тривожним дзвіночком для перевірки на наявність сексуального насильства. Проте наслідки сексуального насильства, особливо в дуже малих дітей, можуть залишатися прихованими аж до моменту статевого дозрівання, коли діти починають розуміти його наслідки й можуть говорити про свою сексуальність.

Якщо наявні будь-які причини для підозри, дорослі зобов'язані повідомити ознаки, які їх тривожать, спеціалізованій службі захисту дітей²⁰, яка вживатиме заходів для розслідування ситуації. Дорослий не зобов'язаний розслідувати випадок чи довести, що дитина постраждала від сексуального насильства. Що менше запитує дорослий (наприклад, учитель, вихователь або тренер), то краще для дитини та процесу, організованого спеціалізованою службою захисту дітей. Дорослі можуть вислухати розповідь дитини про насильство над нею, однак вони повинні утримуватися від подальшого розпитування, а лише запитати: «Як ти себе почуваєш сьогодні?» та «Чи можу я чимось тобі допомогти?».

3.2.1. Фізичні ознаки

Сексуальне насильство стосовно дітей часто не має фізичних наслідків, які служать ознаками. Адже воно може проявлятися в неприйнятних і шкідливих дотиках (з боку агресора стосовно дитини чи з боку дитини, яка змушена торкатись агресора), які не залишають фізичного сліду. Також існують типи насильства, що взагалі не передбачають контакту. Попри це, сексуальне насильство над дітьми завдає шкоди на багатьох інших рівнях. Педагоги не мають технічної чи юридичної кваліфікації для огляду тіла дитини. Однак деякі фізичні ознаки можуть бути пов'язані з сексуальним насильством, а саме:

- шрами чи зовнішні ушкодження: у разі агресії сексуальне насильство вчиняють із застосуванням фізичного насильства, яке може залишити сліди, як-от синці, кровотеча чи інші видимі знаки на шкірі;
- деколи труднощі із сидінням чи ходінням: проникнення може пошкодити геніталії чи анус або болю можуть завдавати інфекції статевих органів.

Існують також інші ознаки, які можуть виявити лише медичні працівники. Однак, якщо дорослим або фахівцям, що працюють з дітьми, стає відомо про них, вони зобов'язані сповістити органи влади про підозру щодо сексуального насильства.

- Подразнення чи внутрішні ураження статевих органів і ділянок навколо них: до моменту статевого дозрівання статеві органи не готові до повноцінного статевого акту, тому сексуальне насильство щодо дітей може залишити подразнення чи внутрішні ураження на статевих органах або навколо них. Примусовий секс також може спричинити ураження в будь-якому віці.
- Інфекції статевих органів та ділянки навколо них: для інфекцій чи інших хвороб може бути багато причини (від недостатньої гігієни до зараження в громадському туалеті), однак завжди потрібно знати про них, особливо якщо вони не зникають після лікування.
- Інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ): хоча, попри свою назву, вони можуть передаватись іншими способами (наприклад, під час вагітності, пологів або внаслідок неналежної гігієни чи використання спільного одягу), ІПСШ у дітей – серйозна ознака ймовірного сексуального насильства.
- Вагітність у підлітків: дівчата підліткового віку можуть завагітніти, навіть якщо вони ще не до кінця розвинулися, а це означає високий ризик для матері та дитини. Вагітність у підлітковому віці потрібно вважати важливою ознакою ймовірного сексуального насильства над дитиною,

²⁰ Відповідно до законодавства України, це служба у справах дітей, уповноважений підрозділ органів Національної поліції та/або відповідна місцева чи регіональна прокуратура.

навіть якщо дівчинка каже, що хоче бути матір'ю дитини від свого хлопця, бо це може бути наслідком його маніпуляції чи тиску оточення.

3.2.2. Психосоматичні ознаки

Психосоматичні симптоми – фізіологічні за своєю дією, але мають нефізіологічну причину (тобто спричинені не хворобою чи травмою). Однак біль і наслідки реальні, тому не потрібно розглядати дітей як таких, що «вдають» чи «обманюють». Вони можуть проявляти свої психологічні страждання через тіло, зазвичай на межі здорових параметрів.

- Хронічний біль чи інші психосоматичні розлади: хоча діти можуть іноді намагатись уникати певних ситуацій, вдаючи нездужання, важливо серйозно ставитися до кожної ситуації. Якщо біль вигаданий, дитину потрібно навчити не обманювати про стан здоров'я. Та якщо дитину оглянув медик і не можна знайти конкретну причину скарги щодо справжнього болю, можливим поясненням варто вважати психосоматичні симптоми. Типові ознаки сексуального насильства стосовно дитини: біль у животі та нудота (живіт виражає відразу до ситуації) і неясні головні болі (біль передає психологічні страждання через пережите насильство).
- Проблеми зі сном: сон дуже важливий у дитинстві та підлітковому віці, бо саме в цей час мозок об'єднує вивчене, регулює емоційний стан, а тіло продовжує рости. Якісний сон важливий для здорового розвитку дитини, сексуальне насильство може негативно на нього вплинути. Наприклад, у дитини можуть з'явитися нічні кошмари, у яких вона повторно переживає ситуацію насильства; дитина втрачає почуття безпеки і захищеності. Інша основна ознака – втрата сну, коли дитина має труднощі із засинанням (безсоння), які можуть бути пов'язані зі страхом нічних жахів чи реальними тривогами через можливе насильство вночі (коли насильство відбувається вдома). Інша крайність – надмірний сон, коли мозок вмикає захисний режим, вважаючи, що не спати надто небезпечно.
- Розлади харчування: здорові харчові звички вкрай необхідні для повноцінного розвитку дитини. Зміни в її апетиті можуть вказувати на те, що в її емоційній сфері відбувається щось серйозне. Можуть з'явитися розлади харчової поведінки, що проявляються у крайнощах, наприклад: повний брак апетиту (анорексія) або постійне переїдання (частіше це булімія та ожиріння). Хоча розлади харчової поведінки можуть мати різне походження, проте здебільшого вони вказують на те, що в дітей (або підлітків, у яких такі розлади найпоширеніші) запустився підсвідомий механізм, спрямований на те, щоб уникнути насильства, зробивши тіло дитини «небажаним» для кривдників: «надто худим» (чи, особливо у дівчат, «надто незрілим») або «надто повним».
- Розлади випорожнення: з раннього дитинства дитина оволодіває контролем над власними випорожненнями (сечовипусканням та дефекацією), ці процеси спричиняють відповідний емоційний відгук у тілі. Та коли під загрозою особиста безпека і дитина страждає емоційно або фізично, такий контроль може бути втрачений. Тому нетримання сечі (енурез) і нетримання калу (енкопрез) вимагають заходів професійного втручання, щоб виключити інші причини, особливо, коли діти впродовж певного часу могли контролювати свої випорожнення й повернулися на попередню стадію (деколи це може вважатися регресивною поведінкою: див. пункт 3.2.5 «Поведінкові ознаки»). В іншому віці постійний пронос чи закреп можуть бути пов'язані з тривогою, викликаною сексуальним насильством; у таких випадках потрібно виключити будь-які можливі психологічні причини.

3.2.3. Емоційні ознаки

Сексуальне насильство – дуже болісний для дитини досвід. Маніпулювання дитиною з боку особи, яка вчиняє насильство, може спричинити багато різних почуттів. Постійні нестерпні емоції можуть бути емоційними ознаками сексуального насильства, а саме:

- Провина та сором: здебільшого кривдник робить усе можливе, щоб дитина зберігала таємницю, звинувачуючи її саму в насильстві (хоча відповідальність завжди лежить на кривднику, який знає, що те, що він робить, погано, а тому приховує це), застосовує різні маніпуляції (наприклад, дитина може почуватися погано через те, що до неї ставляться по-особливому в обмін на вчинки, яких вона не розуміє). Діти, які звинувачують себе, часто можуть виявляти провину й сором, пов'язаний із сексуальним насильством.

- Тривога, страх чи надмірні хвилювання: дитина може почати хвилюватися через можливі інциденти насильства в майбутньому або просто через те, що знову бачить кривдника, через наслідки зберігання таємниці, продовження страждань від насильства, через те, що таємниця розкриється або що дитині не повірять. Це емоційне пригнічення може проникнути в іншу активність і ситуації, не пов'язані з насильством (як-от іспити, дозвілля, заняття спортом).
- Уникнення певних місць, людей чи ситуацій: зазнавши шкоди від сексуального насильства, мозок дитини може розвинути страх перед подразниками, що нагадують про нього. Це можуть бути місця схожі на ті, де дитина постраждала від насильства (наприклад, зачинена кімната), люди (як самі кривдники, так і люди, які видаються дитині на них схожими чи мають такі особисті якості, що, на думку дитини, роблять їх небезпечними) або ситуації (особливо перебування наодинці). Деколи такі спроби уникнення можуть перерости у фобії (наприклад, сильний страх ситуацій, які самі собою не небезпечні).
- Депресія та низька самооцінка: коли діти страждають від сексуального насильства, логічно, що вони ставляться погано до себе й мають низькі очікування від життя та власних здібностей. Утім важливо розрізнити сум і депресію. Сум – природна, хоч і неприємна емоція, що допомагає людині змиритися з втратою чи невдачею. Сум сповільнює ритм життя, щоб нова й небажана ситуація могла відобразитися на емоціях. Натомість депресія, особливо в дітей, передбачає втрату інтересу до приємної активності, як-от гри чи спілкування з однолітками.
- Злість, гнів і агресія: діти також можуть показувати своє розчарування від насильства через злість і агресивні спалахи, проявляючи реакції, що непропорційні до ситуації (однак які можна вважати способом прояву люті в будь-якій ситуації через те, що під час насильства цього не вдалося зробити). Підвищена дратівливість у дітей і підлітків вважається показником депресії (див. попередній пункт).
- Покірність: унаслідок маніпуляції з боку кривдника та у зв'язку з депресією діти можуть стати покірними, нездатними захистити себе чи попросити про допомогу. Це симптом, у якому дитину ніколи не можна звинувачувати чи за який вважати відповідальною через насильство, від якого вона постраждала. Пасивність – це рана, що потребує загоєння й відновлення, а не дефект, який потрібно критикувати.
- Проблеми з емоційним контролем: внаслідок насильства дитина втрачає контроль над своїм тілом. Одним із наслідків можуть бути проблеми з розвитком, пов'язані з емоційним контролем. Одна крайність – надмірний контроль (діти, яким потрібно бути впевненими стосовно кожного аспекту свого оточення, щоб почуватися в безпеці; а що досягнути цієї цілі неможливо, то вони живуть у постійному страху, увесь час намагаючись контролювати якомога більше аспектів свого оточення), а інша – брак контролю (діти, які не можуть заспокоїти себе чи нездатні контролювати свої емоції).

3.2.4. Когнітивні ознаки

Унаслідок страждання мозку в спробах контролю над емоціями спричиненими насильством, когнітивні функції дитини можуть зазнати серйозного впливу. Хоча їх походження буває різним, когнітивна афектація може бути ознакою сексуального насильства стосовно дитини.

- Затримка когнітивного розвитку: кожна людина має різні здібності та право на реалізацію всього свого потенціалу. Однак якщо мозок займається боротьбою з емоційним неспокоєм, спричиненим сексуальним насильством, на когнітивний розвиток буде виділено менше ресурсів. Це означає, що жертви сексуального насильства стосовно дітей часто мають затримку когнітивного розвитку, яка може бути постійною. Це не означає, що кожна дитина, що має симптоми когнітивних проблем, постраждала від насильства. До того ж не кожна дитина, над якою вчиняли насильство, має гірші когнітивні функції, але в багатьох випадках її когнітивний розвиток буде повільніший, ніж коли насильства не було.
- Дефіцит уваги: дитина, яка постраждала від насильства, може мати проблеми з концентрацією на певних завданнях. Деколи її мозок може просто намагатися втекти від реальності, яка була надто складна для осмислення, а в інших – мозок може звертати увагу на різні події, які вважає важливими для виживання: вираз обличчя педагога («Вона розлютилася? Чи зможе вона захистити мене?»), рух однокласника («Хтось нападе на мене тут? Чому та дитина на мене

подивилася? Вони побачать мою таємницю?») чи навіть звуки з вулиці («Автомобіль проїхав надто близько до будинку? Десь чутно підозрілий звук?»). Ефект той самий: дитина не звертає уваги на речі, які дорослі вважають важливими (заняття, вказівки, вправи), що може вплинути на її успішність на занятті, дитячому майданчику чи в іншій активності.

- Низька успішність чи навіть неуспішність: діти, які постраждали від сексуального насильства, схильні до серйозних проблем з успішністю в навчанні внаслідок когнітивної затримки й дефіциту уваги в мозку, а також емоційних труднощів, що проявляються у вигляді депресії, тривожності чи спалахів люті. Якщо сексуальне насильство трапляється в ранньому дитинстві в дитячому садку, це може мати негативний вплив на інтеграцію такої дитини в школі та її академічну успішність.
- Брак зацікавлення: здорові діти від природи зацікавлені. Вони можуть цікавитися зовсім неочікуваними сферами, тому якщо вони не цікавляться навчанням, це не означає, що дитина не може мати інших інтересів, як-от спорт, ігри чи тварини. Проте коли дитина взагалі нічим не цікавиться, це може означати, що її мозок зосереджений на таких функціях, як тривога, дратівливість чи розпач.

3.2.5. Поведінкові ознаки

Сексуальне насильство може завдати так багато шкоди на всіх рівнях, особливо для емоцій і регулювання мозку, що один із його наслідків – спосіб, яким воно впливає на поведінку. Здебільшого діти виражають свій біль у негативній і деструктивній поведінці. Проте таку поведінку потрібно розглядати не лише як стан, який потребує коригування, але і як крик про допомогу, часто від дітей, які самі не знають про рівень своїх страждань. Тому важливо розуміти таку поведінку як симптоми, а не як особистий виклик дорослим.

- Регресивна поведінка: особливо на початкових стадіях насильства мозок дитини намагається повернутися до щасливіших часів, які передували насильству, що може призвести до регресії в поведінці, як-от дитячого мовлення, втрати контролю над випорожненням чи нездатністю виконувати дії, які вже були опановані.
- Труднощі із самозаспокоєнням і самоконтролем: діти дошкільного віку дуже малі й мають труднощі із самоконтролем; їм потрібна присутність сильного й спочутливого дорослого, який встановить межі в житті й виявить тепло, щоб заспокоїти дитину. Сексуальне насильство може спричинити емоційні проблеми, які ускладнюють самоконтроль.
- Проблеми з керуванням імпульсами та труднощі з нормами: брак самоконтролю також може передбачати труднощі з послідовністю дій, а це означає, що діти можуть мати проблеми з керуванням своїми імпульсами. Через це їм може бути складно дотримуватися правил, що створює нові проблеми для них після того, як вони порушують норми. Істотний конфлікт із нормами вказує на те, що дитина переживає значні страждання. Потрібно боротися з причиною таких вчинків, щоб зменшити страждання дитини, а не просто намагатися змінити поведінку.
- Агресивна поведінка: почуття гніву та люті можуть призвести до агресивної поведінки щодо інших людей. Іноді це проявляється в загальній агресивності до будь-якої особи, дитини чи дорослого. У разі сексуального насильства діти можуть підсвідомо спрямовувати свою агресію на «безпечних дорослих», бо відчують, що можуть показати свої емоції, не наражаючись на агресію у відповідь, тоді як скерування такої агресії в бік кривдника може призвести до нових проблем.
- Вживання наркотиків і алкоголю та зловживання ними: хоча вживання наркотиків і алкоголю та зловживання ними – рідкісне явище для дітей дошкільного віку, це дуже поширений спосіб контролювати болісні почуття в підлітковому віці. Вживання психотропних речовин і зловживання ними потрібно розуміти як засіб для «самолікування», спосіб втопити свій біль у хімічних речовинах (чи будь-якій залежній поведінці).
- Самоушкодження та суїцидальна поведінка: з усієї агресивної поведінки найтривожніше – самоушкодження. Хоча агресія щодо інших людей бентежить, дитина принаймні виражає свій біль. Коли дитина стримує агресію, спрямовує її на себе, це означає, що вона втратила будь-яку надію дістати зовнішню підтримку й намагається полегшити свій біль, завдаючи собі болю, який вона може контролювати, щоб таким способом здобути контроль над своєю емоційною сферою.

- Повна відсутність проблем – «невидима» дитина чи підліток. Зростаючи та розвиваючись, вони повинні зробити багато помилок, перш ніж стануть відповідальними дорослими. Здорові діти мають проблеми, що відповідають їхньому вікові, і створюють різні види проблем зростаючи. Дитина чи підліток, що ніколи не спричиняє ніяких проблем, не привертає уваги до своїх дій і залишається «невидимкою» для дорослих, може викликати занепокоєння, бо діти, які постраждали від сексуального насильства, дуже часто намагаються відвернути від себе будь-яку увагу, тому що дорослі (як-от кривдник) можуть бути джерелом насильства чи загрозувати ще неприємнішими ситуаціями (якщо вони зізнаються у насильстві та якщо кривдник виконає погрози, які робив, вчиняючи насильство). Тому педагогам потрібно переконатися, що вони певною мірою знають кожного зі своїх вихованців і можуть виявити тих, у кого є проблеми (і вжити заходів, щоб допомогти їм), і тих, хто їх приховує.

3.2.6. Сексуальні ознаки

У дошкільному віці діти випробовують різні аспекти сексуальності, що відповідають їхньому вікові, зазвичай у вигляді загальної гри: «поцілунок у губи», залицяння «хлопців» і «дівчат», навіть «весілля» на дитячому майданчику. У цьому віці вони зазвичай ставлять запитання про розмноження та статеві органи; у відповідь на такі запитання їм потрібно давати просту й точну інформацію. Проте сексуальне насильство може порушити нормальний афективний і сексуальний розвиток, викликавши ознаки, що можуть стати підказкою для дорослих, які знають, як їх шукати. Знову ж таки важливо виявити ці ознаки як симптоми й надати необхідну допомогу й приділити увагу дитині, яка має їх, водночас захищаючи інших дітей від можливого насильства.

- Неприйнятна сексуальна поведінка: діти, які постраждали від сексуального насильства, спантеличені через свій власний болісний досвід і часто не знають про здорову сексуальну поведінку. Вони можуть поводитися способом, що викликає тривогу серед дорослих, як-от займатися компульсивною чи публічною мастурбацією, орально-генітальними погладжуваннями чи ставитися до інших дітей або людей загалом як до сексуальних об'єктів. Це поведінка, про яку вони не могли дізнатися самостійно, а це означає, що вони навчилися її від старшої дитини чи дорослого.

НОРМАЛЬНА СЕКСУАЛЬНА ПОВЕДІНКА В ДІТЕЙ ВІКОМ ВІД 3 ДО 6 РОКІВ	НЕПРИЙНЯТНА СЕКСУАЛЬНА ПОВЕДІНКА В ДІТЕЙ ВІКОМ ВІД 3 ДО 6 РОКІВ
<p>Діти – повноцінні людські істоти, навіть якщо їм ще потрібно рости й розвиватися в усіх вимірах. Вони також мають сексуальний вимір, який їм потрібно дослідити здоровим і захищеним способом.</p>	<p>Діти, які пережили сексуальне насильство, можуть виявляти проблемну поведінку. Належна реакція дорослих на неприйнятну сексуальну поведінку дітей передбачає ставлення до дитини з повагою, намагання дати їй базові знання про питання сексуального характеру, скерувати її до спеціаліста для вживання подальших заходів.</p>
<p>Кілька аспектів нормальної сексуальної поведінки:</p> <ul style="list-style-type: none"> • запитання про назви статевих органів; • запитання про відмінності між хлопчиками та дівчатками, чоловіками й жінками; • прояв інтересу до того, звідки беруться діти (вагітність, пологи); • наявність «хлопців» і «дівчат» їхнього віку, поцілунки як публічна й нормальна поведінка; • дослідження власних геніталій наодинці чи з іншими дітьми свого віку (наприклад, гра в лікарів і медсестер), якщо ця діяльність грайлива й подобається всім дітям; • мастурбація як спосіб фізичного задоволення, якщо вона відбувається на самоті й без завдання собі шкоди. 	<p>Кілька тривожних ознак:</p> <ul style="list-style-type: none"> • вживання неприйнятних слів для найменування статевих органів чи сексуальної діяльності; • неприйнятні знання про сексуальну поведінку (у своєму віці дитина не повинна знати про те, як відбувається статевий акт, не повинна бачити порнографічні матеріали); • розмова про наявність «хлопців» і «дівчат» дуже відмінного віку чи навіть дорослих, поцілунки з розтуленим ротом; • примушування до дослідження геніталій інших дітей, особливо коли це спричиняє їм неспокій і дискомфорт;

- компульсивна мастурбація, безконтрольна чи на публіці, завдання собі синців або спричинення подразнення.

Сексуальна агресія щодо дітей або підлітків: діти, які пережили сексуальне насильство, можуть намагатися вчинити насильство стосовно інших дітей, іноді через лють на те, від чого самі постраждали, а часом тому, що порушено кордони їхньої сексуальності. Це дуже серйозна ознака, а тому спеціалістам потрібно провести ретельне розслідування сексуального насильства стосовно дитини, щоб переконатися, що всі причетні діти перебувають у безпеці тепер і в майбутньому. Деякі з цих симптомів можуть з'явитися значно пізніше, наприклад в період входження в підлітковий вік, коли молода людина також може експериментувати з агресією щодо малих дітей чи своїх однолітків.

- Сексуальні знання, що не відповідають вікові: коли стосовно дітей вчиняють сексуальне насильство, вони дізнаються про аспекти тіла людини й сексуальність, які не могли б дізнатися іншим способом. Тому важливо, щоб діти вчили правильні назви геніталій і всіх частин тіла, бо, розмовляючи про них, вони можуть показати знання, яких не мали б мати, і тоді це потрібно розслідувати.
- Ризикована сексуальна поведінка: коли діти втратили власні внутрішні кордони у зв'язку із сексуальністю, вони можуть виявляти ризиковану сексуальну поведінку чи не турбуватися про власні безпеку й добробут. Ці дії ніколи не можуть бути виправданням для вчинення насильства стосовно них чи для думок про те, що вони самі провокують сексуальні контакти. Навпаки, до такої поведінки потрібно ставитися дуже серйозно, а дитині потрібно надати захист.

3.2.7. Соціально-реляційні ознаки

Сексуальне насильство негативно впливає на здатність створювати й підтримувати соціальні відносини, адже передбачає порушення особистих кордонів. А що діти найчастіше страждають від сексуального насильства з боку людей із їхнього кола довіри, то маніпуляція ними особою, якій дитина довіряє, також шкодить її здатності довіряти безпечним дорослим і може призвести до крайнощів у поведінці, як-от недовіри до всіх людей чи покірності незнайомцям. Ці ознаки можуть проігнорувати й просто вважати дитину «дивною», хоча в багатьох випадках вони мали б передавати тривожне повідомлення.

- Труднощі з особистими кордонами: люди мають різні рівні контакту з іншими залежно від рівня інтимності між ними. Ми маємо мало фізичних і емоційних контактів із незнайомими людьми на вулиці; ми можемо потиснути руки з колегою й поставити ввічливі запитання про родину; можемо обійняти близького друга чи поділитись особистим; ми цілуємо нашого партнера й зазвичай ділимося з ним найособистішим. Проте діти, які страждають від сексуального насильства, втрачають здатність керувати цими особистими кордонами: вони можуть бути надто близькими й відкритими з людьми, яким не можуть довіряти, надто холодними й відстороненими з тими, хто може стати їхніми друзями, чи втручатися в особистий простір інших (через що їх вважають агресивними та грубими). Будь-яка така поведінка може бути згубною для їхнього соціального життя.
- Труднощі з прив'язаністю й близькими стосунками: унаслідок нестачі соціальних навичок, які були зруйновані чи притуплені маніпуляцією під час насильства, діти, які пережили насильство, можуть мати серйозні труднощі з налагодженням здорових близьких стосунків, зокрема з тими, до кого прив'язані (тому, що ті були учасниками насильства або не змогли помітити його раніше).
- Соціальна ізоляція: пов'язана з усіма попередніми соціальними ознаками та логічний наслідок недовіри до людей і неналежних соціальних навичок. Утім є ще один аспект цієї ознаки: кривдники зазвичай намагаються ізолювати своїх жертв, щоб гарантувати, що ніхто не повірить їм і вони залишаться заручниками насильства. У багатьох ситуаціях кривдники виставляють себе єдиною особою, яка піклується про дитину, породжуючи в її голові руйнівну плутанину між «піклуванням» і «насильством». Вихователі в дитсадках повинні звертати особливу увагу на ізольованих дітей (наприклад, тих, які новенькі в школі, соціально неактивні, не впевнені в собі), бо вони легко можуть стати жертвами різних типів насильства (зокрема, сексуального), якщо вже не пережили його.

- Повторення моделей насильства, зокрема повторна віктимізація: діти, які зростають у ситуаціях насильства, можуть засвоїти насильницькі шаблони та прийняти їх за спосіб ставлення до інших, бо інакших моделей у них немає. Однак цю ідею часом сприймають у зв'язку з дітьми (особливо хлопчиками), стосовно яких вчиняли насильство та які самі стали кривдниками, хоча насправді це стається лише в незначній частці випадків. Багато дітей повторять свою роль жертви, ставши жертвами й в інших сферах життя. Проте діти, які пережили насильство та говорили про нього, можуть звільнитися, вирости в дорослих, які дуже безпечні для дітей. Коли діти не можуть розповісти про насильство, їм може бути завдано нових страждань через його наслідки. Саме тому дуже важливо зосередити запобігання сексуальному насильству стосовно дітей на афективній і сексуальній освіті, щоб гарантувати, що кожна дитина може знайти слова, щоб поговорити про це, і людину, яку зможе попросити про допомогу.
- Антисоціальна поведінка: моральні страждання та нестача позитивних соціальних стосунків можуть призвести до того, що діти, які пережили насильство, порушуватимуть соціальні норми й виражатимуть свій конфлікт через антисоціальну поведінку, як-от знищення державного майна чи напрошування на бійку. Це симптоми сильного болю, їх так і потрібно розглядати, а не просто ставитися до них, як до поганої поведінки.

3.3. ЗАБУТИ, ЩОБ ВИЖИТИ: ВІДСТОРОНЕНІСТЬ У РАЗІ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДИТИНИ

Мозок людини знає різні способи подолання стресових ситуацій. Сексуальне насильство може спричинити дуже сильну реакцію. Перша психологічна реакція на втручання в інтимну сферу – відсіч. Проте діти зазвичай не розуміють насильства: вони дезорієнтовані ним і маніпуляцією кривдника, а тому через страх не протистоять насильству. Друга можлива реакція – втеча, уникнення ситуації, однак кривдник зазвичай створює ситуацію насильства, з якої дитина не може втекти. Третя й найпримітивніша реакція – замерти, замкнути нервову систему, щоб блокувати свідомість від насильства, хоча тіло все одно страждає від нього й підсвідомо запам'ятовує це. Відщеплення – це механізм, що використовується для керування тими болісними емоціями, що нервова система не може впоратися з ними, тому свідомість стає фрагментованою. Її частина продовжує функціонувати під час «нормального життя», тоді як інші частини зберігають біль таємним, породжуючи симптоми, які сама дитина навіть не розуміє. Механізм відщеплення легше зрозуміти на прикладах.

Дівчинці потрібно довіряти своєму батькові, який щоранку водить її в школу та грається з нею по обіді. Однак її батько також вчиняє стосовно неї насильство вночі. Тоді нервова система розділяється на дві частини: одна ходить із батьком у школу, а інша – прихована та підсвідома – боїться батька й таємниці, яку змушена зберігати. Свідома частина не знає про насильство; вона не «пам'ятає» її. Однак дисоціативна частина в школі проявляється агресивністю та викликом нормам. Дівчинка стає ізольованою, продовжуючи страждати від насильства.

Мама, яка готує їжу для всієї родини, – це та сама мама, що напивається, коли батько у відрядженні, і бере хлопчика до себе в ліжку, щоб вчиняти стосовно нього насильство. Мозок хлопчика такий перенавантажений, що дисоціює (витісняє у підсвідоме) цю частину досвіду. Це означає, що хлопчик наче «забуває» насильство, однак увесь час почувується сумним, не може сконцентруватися в школі, у нього розвивається страх ночі.

Утім дисоціація трапляється не завжди, бо це крайній вихід для перенавантаженої нервової системи. Коли діти можуть ідентифікувати ситуації, що змушують їх почуватися дискомфортно й негайно попросити про допомогу, дисоціації не станеться. Однак коли дитина неодноразово переживає сексуальне насильство й не знає, як реагувати та як попросити про допомогу, її психіка розчеплюється й запускає механізм копіювання. Саме тому важливо вести профілактичну діяльність із дітьми, щоб дати їм змогу якнайшвидше попросити про допомогу, щоб їм не довелося мати справу з цими серйозними наслідками.

На механічному рівні є три типи симптомів відсторонення.

- Амнезія: свідомість не пам'ятає події – чи то стресові події насильства, чи інші непов'язані події.

- Деперсоналізація/дереалізація: особа відчуває, що не є сама собою, наче вона плаває або перебуває поза реальністю. Серед цих симптомів також можуть бути враження про те, що світ стає нереальним і нечітким.
- Фрагментація свідомості: розум стає фрагментованим, складається з непок'єднаних внутрішніх частин, де одна зазвичай допомагає дитині функціонувати в щоденному житті, а інші залишаються у підсвідомості, але впливають на буденне життя, проявляючись у спонтанній поведінці.

Дисоціація – поширене явище в дітей, які пережили сексуальне насильство, однак його складно виявити. Щоб установити точний діагноз, знадобиться відповідний фахівець.

- Безмістовний погляд: у дитини буває витання в хмарах, коли вона щасливо думає про речі, які їй подобаються, зазвичай з усмішкою на обличчі, і це здорова поведінка. А є порожній погляд, який не вказує на задумливість, натомість складається враження, що дитина далека не лише від зовнішнього світу, але й від свого внутрішнього життя. Це може бути ознакою дисоціації.
- Дитина забуває, що зробила щось: педагоги та батьки швидко помічають, коли дитина обманює, бо те, що вона говорить, зовсім не відповідає реальному станові речей. Утім, коли дитина чесно не пам'ятає, що зробила щось, особливо дії, які не мають небажаних наслідків, можливо, справа у відщепленні. Наприклад, обман про зламану іграшку брата чи сестри певною мірою логічний, однак нездатність згадати, хто намалював малюнок, якщо чітко зрозуміло, що це зробила сама дитина, а малюнок заслуговує на похвалу, може бути ознакою дисоціації.
- Серйозні зміни настрою, поведінки чи смаку: у дітей може доволі швидко змінюватися настрій, нові поведінка та смаки розвиваються за короткий час. Але коли дитина не пам'ятає таких змін, коли вона заперечує, що була сумна кілька хвилин тому, хоча в очах досі сльози, або коли вона активно чергує любов до іграшки з відмовою від неї, це може вказувати на дисоціацію.
- Недостатній прогрес навіть у безпечних умовах: коли дитина в безпеці, особливо після важкого досвіду, через деякий час вона зазвичай прогресує. Утім, якщо в дитини немає прогресу, можливо, піклування дістає лише свідому частину психіки, а відщеплені частини залишаються без потрібної уваги, а тому блокують загальний розвиток.
- Багато попередніх діагнозів без успіху в заходах втручання: якщо діагнози та заходи спрямовані лише на свідому частину мозку, можливо, дисоціативні частини не дістають уваги, а отже можуть руйнувати всі спроби зцілення через те, що першопричини не усунено.

4. Кіко та Рука в дії: покрокове навчання для фахівців дошкільних закладів

4.1. ОСНОВНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ

4.1.1. Цілі навчання

Це навчання передбачає підготовку педагогічних працівників до проведення занять з дітьми 3–6 років в якості ведучого групи заради запобігання сексуальному насильству стосовно дітей. Базове підготування Ведучого групи має передбачати принаймні базові цілі, які перелічено нижче.

- Досягнення повного розуміння сексуального насильства стосовно дітей як форми насильства (та злочину/кримінального правопорушення): це передбачає розуміння того, що ключ до сексуального насильства стосовно дітей – влада (і не лише секс), і осмислення поняття насильства ефективним способом.
- Формування обізнаності й належної емоційної реакції на проблему: сексуальне насильство стосовно дітей – табуована тема в більшості соціальних і професійних культур. Тому учасники могли засвоїти соціальну реакцію, що неефективна чи навіть небезпечна для добробуту дітей, з якими вони працюють, як-от заперечення, паралізованість і уникнення. Навчання має на меті допомогти фахівцям дослідити їхню власну емоційну реакцію, яка буде безпечна для них самих та дітей, з якими вони контактують у професійній діяльності.
- Впровадження ключових ознак виявлення: сексуальне насильство стосовно дітей зазвичай приховують і кривдники, і жертви, через що його дуже складно виявити. Однак існують базові ознаки, про які має знати кожний фахівець, що працює з дітьми. Ці ознаки можуть допомогти виявити випадки сексуального насильства щодо дітей, а це дає змогу вжити потрібних заходів захисту.
- Засвоєння алгоритму реагування зі виявлення чи розкриття випадків насильства: учасники повинні завершити навчання з чіткими базовими рекомендаціями для втручання, починаючи вже з рівня дитячого садка: від відповідей дитині, яка зізнається про насильство, до вжиття заходів для порушення кримінальної справи, якщо наявні ознаки сексуального насильства.
- Вивчення ефективних способів сприяння заходам із запобігання на всіх рівнях: учасники будуть зацікавлені в проведенні занять із дітьми в межах їхніх освітніх програм, а тому потребуватимуть чітких вправ, які зможуть донести повідомлення про захист. А що підвищувати обізнаність буде потрібно за участю інших дорослих, ці бесіди потрібно попрактикувати заздалегідь, щоб покращити сприйняття вправ із дітьми відповідними фахівцями (наприклад, педагогами, керівництвом дошкільних освітніх закладів, соціальними службами) і батьками.
- Створення професійної мережі: сексуальне насильство щодо дітей – складна тема, а для її відкритого обговорення існують соціальні обмеження. Створення мережі фахівців, які можуть говорити про неї між собою, ділитися матеріалами й ідеями, пропонувати практичну та емоційну підтримку в процесі – основний елемент у забезпеченні сталості системи захисту та повторення навчання.

Якщо пам'ятати про всі ці цілі, буде простіше організувати деталі кожного навчання, щоб усі вправи спрямовували свої конкретні цілі для досягнення загальної мети.

4.1.2. Методична база: підхід на основі досвіду

Заради досягнення цілей навчання/тренінг має проводитися, використовуючи перелічені нижче принципи:

- Основним способом організації навчання на досвіді та взаємодії між усіма учасниками навчального процесу має бути фасилітація. Отже, спеціаліст, який проводитиме навчання для дорослих або заняття для дітей за посібником “Кіко та Рука” буде ведучим групи і виконуватиме фасилітаційну функцію. Ведучий групи повинен мати відповідну підготовку й досвід навчання

дорослих та дітей дошкільного віку. Також він має володіти відповідною освітою та достатньою кваліфікацією, щодо роботи з групою дорослих в тренінговому режимі, розумітися на груповій динаміці, мати навички підтримки та супроводу учасників групи при розкритті особистого досвіду. Оскільки проблема сексуального насильства стосовно дітей важка для сприйняття й може викликати в учасників складну та неочікувану реакцію, то ведучий групи повинен почуватися комфортно з групами дорослих, уміти вплинути на групову динаміку та за необхідності скорегувати програму навчання. Цей аспект навчання не описано в цьому посібнику.

- Учасники тренінгу повинні бути добре обізнаними зі своєю професією, особливо з роботою з дітьми. Тренінг можна адаптувати до різних профілів учасників, однак це не ознайомчий модуль для роботи з дітьми в дошкільному навчальному закладі. Учасники повинні бути здатні впевнено розв'язувати проблеми, що часто виникають в окремих дітей і їхніх груп, бо заняття з запобігання сексуальному насильству стосовно дітей можуть викликати неочікувану реакцію.
- Ведучий групи і середовище повинні змоделювати в учасників компетенції, які очікуються від них під час роботи зі своїми вихованцями. Дітям зазвичай важко говорити про сексуальне насильство, а тому вони можуть вибрати для розмови про нього не найкращий момент. Якщо дорослий недостатньо чуйний, дитина може вирішити більше не говорити про це. Саме тому важливо правильно реагувати на дитину, коли вона звертається вперше. Під час навчання фахівців ведучий групи повинен змоделювати ставлення, яке очікується від дорослих учасників у їхній ролі вчителів і вихователів. Компетенції, необхідні ведучому групи це: уміння стимулювати учасників до активності, реагувати на їхні потреби (задовольняти потреби людини в потрібний момент, які можуть відрізнятися від того, що просить сама людина), емпатія (здатність співпереживати тому, що може відчувати інша особа, не втрачаючи професійність) і емоційна безпека (уміння контролювати власні надмірні емоції, тактовно відстоювати особисті кордони і не порушувати особистих кордонів інших). Ведучий має завчасно потурбуватися про приміщення для навчання. Так він зможе продемонструвати учасникам, як створити безпечне та зручне середовище для учнів, перш ніж почати з ними вправи.
- Навчальний процес має засновуватися на досвіді виконання низки вправ в межах групової тренінгової роботи. Через те технічна презентація змісту не буде ефективною для формування знань і ставлення, що необхідні для запобігання, виявлення та втручання у разі сексуального насильства стосовно дітей. Насильство таке розповсюджене, що може навіть вважатися нормою, тому учасники повинні усвідомити власні особисті історії, у яких теж могли бути ситуації насильства, щоб це не заважало їм розуміти динаміку влади й насильства та помічати їх у житті своїх вихованців.
- Навчання має залишатись освітнім заходом, і не стати місцем для терапії. Іноді знання про насильство загалом і про сексуальне насильство стосовно дітей зокрема можуть емоційно вражати, тому ведучий повинен забезпечити групі безпечний освітній простір, проявити відповідну емоційну реакцію й за потреби скерувати її в потрібне річище. Саме про це й ішлося в підрозділі 1.4, «Навчання через досвід: на шляху до більшої обізнаності», навчання на основі досвіду передбачає внутрішню роботу задля досягнення глибокого розуміння, а якщо учасники почувуються пригніченими через випадки, про які їм стало відомо під час навчання, або пригадали власні інциденти насильства, їх потрібно якомога заспокоїти і запропонувати час на відпочинок, бажано в компанії довіреної особи (наприклад, товариша в навчанні чи члена команди організаторів).
- На завершення навчання учасники повинні чітко оперувати основними тематичними поняттями й володіти безпечними вправами, які можна буде застосовувати у своїй професійній діяльності. Ведучий групи повинен переконатися, що кожна тема добре зрозуміла учасникам, для цього ставити їм запитання й пропонувати практичні завдання, щоб вони могли продемонструвати і тим закріпити здобуті знання та навички. Особливу увагу варто приділити тим темам, питанням і вправам, які викликають труднощі в їх проведенні учасниками.
- Технічні вимоги мінімальні. Придатна кімната, роздаткові матеріали (друковані інформаційні матеріали) та приладдя для ведення записів (папір для нотаток, ручки, кольорові маркери, блокнот для фліпчарту), дошка або фліпчарт. Бажано, щоб навчання проходило на базі дошкільних навчальних закладів.

4.2. ОРІЄНТОВНА ПРОГРАМА НАВЧАННЯ (ДВОДЕННИЙ ТРЕНІНГ)

Навчання може мати різний формат. Проте рекомендується запланувати його з модулями тривалістю щонайменше 3–4 години, бо базується воно на експериментальному підході (навчання через досвід). Така тривалість дозволить учасникам глибоко осмислити запропоновану тему - розібратися в її складових та особливостях, разом з тим усвідомити власне ставлення до неї, спираючись не лише на життєвий та професійний минулий досвід, а й здобутий у процесі запропонованого навчання. Відповідні аспекти кожної вправи та специфіку їх застосування для дорослих чи дітей. Важливо, щоб кожна наступна вправа була логічним продовженням попередньої, тож варто неухильно дотримуватися порядку проведення вправ, запропонованому в цьому посібнику. Основна структура дводенного навчання описана нижче²¹, але кожний ведучий групи має адаптувати її до власного стилю й контексту навчання. Кожна основна вправа подана з педагогічною метою, щоб допомогти зрозуміти перебіг навчання (детальні відомості наведено в розділі 5). Тут описано деякі базові елементи, що спільні для всіх тренінгів (вступ, презентація практичних аспектів тренінгу тощо), бо вони важливі для перебігу навчання.

День 1	
09:00–09:15	Збір учасників
09:15–09:30	Вітальне слово (відомості про організаторів та організації-партнери) і офіційне представлення ведучого групи (ім'я, освіта, посада й досвід у темі).
09:30–10:10	Вступ Вправа 1. Знайомство на основі досвіду Мета: учасники знайомляться. <ul style="list-style-type: none"> ▶▶ На тренінгу створено атмосферу, що сприяє участі. ▶▶ Учасники готуються до внутрішніх роздумів, потрібних для виконання вправ на основі досвіду.
10:10–10:15	Презентація програми тренінгу Мета: роз'яснення цілей і методики тренінгу <ul style="list-style-type: none"> ▶▶ Представлення практичних аспектів тренінгу та його логістики. • Ведучий групи пояснює практичні аспекти тренінгу: час, перерви, приміщення (вбиральні), зміст тощо. • Ведучий групи пояснює практичні аспекти участі, наприклад про можливість ставити запитання, коли вони виникатимуть, просити про роз'яснення та важливість участі у вправах.

Методичні рекомендації

- Корисно пояснити учасникам, що в разі переживання ними надмірного занепокоєння, пригнічення або сильних емоцій через розглядувану на семінарі тему, вони можуть попросити про психологічну підтримку від ведучого групи чи інших учасників, якщо вони готові її надати.

10:15–11:45	Вправа 2. Що наша обізнаність каже нам про нашу історію Мета: <ul style="list-style-type: none"> ▶▶ Надати означення насильства. ▶▶ Виявлення зв'язку між насильством, владою та наслідком. ▶▶ Надати розуміння сексуального насильства як форми насильства.
11:45–12:00	Перерва на каву
12:00–13:00	Вправа 3. Міти та факти про сексуальне насильство стосовно дітей Мета: ознайомлення з фактами про сексуальне насильство та спростовування міфів про нього.
13:00–14:00	Обід

²¹ Це приблизна структура пілотного тренінгу, організованого Радою Європи в Кишиневі 10–11 жовтня 2019 року й 23–24 січня 2020 року, з деякими змінами для покращення подання змісту.

14:00–15:00	Вправа 4. Виявлення (I): наслідки та ознаки Мета: інформування про наслідки та типові ознаки сексуального насильства стосовно дітей.
15:00–15:30	Вправа 5. Виявлення (II): дії дорослого в разі виявлення ознак сексуального насильства стосовно дитини Мета: роз'яснення кроків для повідомлення про ознаки сексуального насильства стосовно дітей.
15:30–15:45	Перерва на каву
15:45–16:45	Вправа 6. Виявлення (III): прийнятна та неприйнятна реакція дорослого на зізнання дитини Мета: ▶▶ практикування прийнятної реакції у спілкуванні з дитиною.
16:45–17:00	Завершення дня Мета: підбиття учасниками підсумків роботи на завершення 1 дня – основні висновки, корисні здобутки для професійного та особистого досвіду, які саме відбулися зміни у сприйнятті теми.

Методичні рекомендації

- Буде корисно коротко згадувати пройдений матеріал, щоб розвіювати сумнівами, які можуть виникнути в учасників.
- Варто наголосити учасникам, що інтенсивність навчання (емоційно і когнітивно) досить насичена, через те їм необхідно піклуватися про себе не лише протягом дня, а й добре відпочити ввечері. Учасників потрібно повідомити про те, що в разі особистих проблем (із сексуальним насильством чи іншими формами неналежного поводження, від яких страждають вони самі чи їхні близькі) ведучий групи може надати їм інформацію, де таку психологічну допомогу та підтримку вони можуть отримати.

17:00	Завершення дня 1
-------	------------------

День 2	
09:00–09:30	Збір учасників
09:30–09:50	Запитання та коментарі стосовно пройденого матеріалу Мета: дослідження досвіду, здобутого учасниками протягом 1-го дня. ►► Якщо в учасників немає запитань, тоді ведучий групи ставить їм запитання, щоб перевірити, що контент та ідеї, вивчені протягом дня 1, вони засвоїли правильно.

Методичні рекомендації

- Подумавши про все самостійно чи під час бесіди з батьками або друзями, деякі учасники можуть бути схвилювані через своїх дітей або вихованців. Через це важливо відповідати учасникам чуйно, враховуючи їхні емоції й моделюючи належну реакцію, яка очікується від них, якщо до них підійде дитина, яка хоче розповісти про насильство. Якщо ведучий групи відповідає спокійно і емпатійно, приймаючи почуття учасників, то й учасники навчаться так само діяти в роботі та спілкуванні з дітьми.

09:50–10:45	Вправа 7 (А). Як проводити заняття з дітьми (I) Мета: роз'яснення цілей та специфіки проведення занять з дітьми. Заняття 1. «Знайомство з Кіко та «Правилом трусиків»». Заняття 2. ««Добра любов» і «погана любов»».
10:45–11:30	Вправа 7 (Б). Як проводити заняття з дітьми (II). Мета: пропрацювання навичок організації та проведення з дітьми Заняття 3, «Довіра й таємниці».
11:30–11:45	Перерва на каву
11:45–13:00	Вправа 7 (В). Як проводити заняття з дітьми (III). Мета: пропрацювання навичок організації та проведення занять з дітьми. Заняття 4. «Прохання про допомогу». Заняття 5. «Ось, що ми дізналися від Кіко та Руки» (проводиться спільно з батькам).
13:00–14:00	Обід
14:00–15:15	Вправа 8. Дошкільні заклади як союзники – алгоритм впровадження занять «Кіко та Рука» Мета: аналіз труднощів та ресурсів впровадження занять «Кіко та Рука» в дошкільних навчальних закладах.
15:15–15:30	Перерва на каву
15:30–16:30	Вправа 9. Батьки та родини як союзники – підготування до впровадження занять Мета: ►► визначення потенційних труднощів із запровадженням занять у дитячих закладах від батьків і родин та напрацювання способів реагування на них.
16:03–16:45	Підбиття підсумків та оцінювання результатів навчання учасниками

Методичні рекомендації

- Можливі різні форми оцінювання залежно від формату навчання. Ведучий групи повинен вибрати той, який підходить до ситуації й де використовується методика, з якою йому комфортно працювати: від оцінювальних опитувальників до підходів, що передбачають більшу залученість.
- Якщо оцінювання відбувається в письмовій формі, то після того як усі заповнять опитувальники, ведучому групи варто запропонувати охочим учасникам сказати кілька слів про те, як саме здобуті знання і досвід вони в подальшому планують використовувати у своїй професійній діяльності. Ведучий може прокоментувати висловлені учасниками підсумки і подякувати кожному з них за зворотній зв'язок (і занотувати всі висновки до майбутніх тренінгів).

16:45–17:00	Закриття тренінгу та завершальне слово від організаторів навчання (представників організацій-партнерів та інших органів)
--------------------	---

17:00

Завершення дня 2

5. Підвищення обізнаності: вправи з педагогічними працівниками

У цьому розділі детально описано всі вправи, які становлять програму дводенного навчання для фахівців із запобігання сексуальному насильству стосовно дітей. Кожну вправу описано за допомогою чотирьох основних компонентів:

- **МЕТА:** конкретні цілі кожної вправи – основна мета.
- **МЕТОДИКА:** загальна структура вправи, покрокові вказівки щодо процесу, методичні поради.
- **ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ:** по завершенні вправи кожний учасник повинен розуміти основні поняття. Більшість із них стосуються розділів 2 та 3, тому ведучий групи повинен гарантувати, що учасники зрозуміли й осмислили основні поняття, перш ніж починати вправу.
- **МАТЕРІАЛИ:** список речей, які ведучий групи і організатори повинні підготувати перед проведенням вправи.

5.1. ВПРАВА 1. ЗНАЙОМСТВО НА ОСНОВІ ДОСВІДУ

5.1.1. Мета

- Учасники знайомляться.
- На семінарі створено клімат, що сприяє участі.
- Учасники готуються до внутрішніх роздумів, потрібних для виконання вправ на основі досвіду.

5.1.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 30–50 хвилин, залежно від кількості учасників (10–15 хвилин для роботи в парах, а решта – для раунду представлення).
- Ведучий групи просить учасників об'єднатися в пари з особою, якої вони не знають або яку знають не дуже добре. Тоді ведучий групи дає таку вказівку: «Зараз ви представите себе іншій особі, назвавши своє ім'я, розповівши, хто вам його дав і чому. Запам'ятайте ім'я й історію іншої особи, бо вам може знадобитися представити його або її». Для цього учасники мають 2–3 хвилини.
- Ведучий групи просить учасників знайти другу особу для створення пари. Тоді ведучий групи дає таку вказівку: «Тепер вам потрібно представити себе іншій особі, назвавши своє ім'я та розповівши про те, як ви востаннє гнівалися на когось, про те, хто це був і чому це сталося. Запам'ятайте ім'я й історію іншої особи, бо вам може знадобитися представити його або її». Для цього учасники мають 2–3 хвилини.
- Ведучий групи просить учасників знайти третю й останню особу як пару для себе. Тоді ведучий групи дає таку вказівку: «Тепер вам потрібно представити себе іншій особі, назвавши своє ім'я та розповівши про те, як хтось востаннє змусив вас посміхатися, про те, хто це був та чому. Запам'ятайте ім'я й історію іншої особи, бо вам може знадобитися представити його або її». Для цього учасники мають 2–3 хвилини.
- Ведучий групи просить учасників повернутися на свої місця й запитує кожну особу, кого вона хоче представити групі – свого першого, другого чи третього партнера у спілкуванні. Партнер називає групі ім'я й розповідає історію, яку йому розповіла ця особа. Це робиться по колу, поки всі не висловляться.
- Ведучий групи розмірковує з групою про те, як найважливіші речі в нашому житті (хто ми є, що робить нас злими чи щасливими) зазвичай спричинені тими, хто для нас найважливіший (наші джерела емоцій).

Методичні рекомендації

- Щоб створити теплу й дружню атмосферу, ведучий групи може поділитися власною історією, особливо про походження свого імені. Деяких людей можуть вибирати по

кілька разів (щоб розповісти кілька історій), тому не кожен учасник представлятиме когось, і це нормально.

- Якщо учасник попросить звертатися до нього певним способом, ведучий групи повинен намагатися використовувати для звертання бажане ім'я чи псевдонім.

5.1.3. Основні поняття

- Навчання засновується на досвіді, що означає, що для формування необхідної обізнаності потрібна активна участь, яка допоможе в роботі зі складною темою сексуального насильства стосовно дітей.
- Основна думка після виконання вправи: найважливіші речі в нашому житті (хто ми, що робить нас злими чи щасливими) зазвичай закладені найважливішими для нас людьми (наші джерела емоцій – партнер, сім'я, друзі).

5.1.4. Матеріали

- Кімната достатньо велика, щоб учасники могли переміщатися, розмовляти в парах, повертатися на свої місця й сидіти в колі, де вони бачать одне одного.

5.2. ВПРАВА 2. ЩО НАША ОБІЗНАНІСТЬ КАЖЕ НАМ ПРО НАШУ ІСТОРІЮ

5.2.1. Мета

- Напрацювання означення поняття «насильства».
- Виявлення зв'язку між насильством, владою та наслідком.
- Розуміння сексуального насильства як форми насильства.

5.2.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 75–90 хвилин.
- Ведучий групи ставить учасникам запитання: «Як чинила ваша родина, коли в дитинстві ви робили щось, що їй не подобалося?». Тоді на дошці записують відповідь кожного учасника, розміщуючи відповідь в одному з двох стовпців.

Стовпець 1	Стовпець 2
<ul style="list-style-type: none">• Биття• Крик• Потрібно піти у свою кімнату• Приниження• Образи• Порівняння з іншими• Холодний погляд• Мовчанка• Заборона гратися з друзями• Позбавлення обіду, вечері чи десерту	<ul style="list-style-type: none">• Розуміння та визнання завданої шкоди• виправлення шкоди (наприклад, прибрати те, що стало забрудненим, дати гроші, щоб купити заміну тому, що було зламане)• Відновлення стосунків (наприклад, попросити вибачення, зробити щось для іншої особи)

Методичні рекомендації

- Важливо використовувати таке формулювання: «Як чинила ваша родина, коли в дитинстві ви робили щось, що їй не подобалося?», бо мета запитання – дати учасникам зрозуміти, що мова йде про конкретні дії членів родини. У багатьох випадках вони згадають покарання, а ведучий групи запитуватиме про іншу реакцію, яка не полягала в покаранні, як-от відновлювальна практика в другому стовпці. Ви помітите неприйнятну реакцію на здорову поведінку дитини, як-от заборона гратися з машинками, тому що дитина – дівчинка, або покарання за спів або танці.

- Акцент має бути на коротких реченнях, а ведучий групи повинен втрутитися, якщо учасник почне розповідати довгу історію, яка не стосується мети цієї вправи. Добре уточнити в кожній особі, що розповідає, чи її ідею донесли правильно, щоб усі відчували, що їх зрозуміли.
- Ведучий групи запитує про різницю між двома стовпцями. Нижче наведено кілька поширених відмінностей, які повинен озвучити ведучий групи, якщо їх не вкажуть учасники.

Стовпець 1	Стовпець 2
Акцент на особі, на яку має вплив дія дорослого. Наприклад, не можна бити чи сварити за факт забруднення підлоги після того, як дитина гралася в грязюці, – вплив на всю особу.	Акцент на дії, яку потрібно виправити. Наприклад, миття підлоги (за потреби під наглядом дорослого) пов'язане з її забрудненням після гри в багнюці.
Час реакції дорослого дуже короткий (імпульсивність).	Час реакції дорослого довгий: вимагає думання й планування, підходу до дитини.
Ці дії не навчають бажаних цінностей: через страх наслідків дитина вчиться обманювати чи бити, коли дорослі відсутні. Особливо серйозна є засвоєна ідея про те, що той, хто любить вас чи дбає про вас, має право завдавати вам шкоду.	Такі дії вчать дітей через моделювання бажаних цінностей – діалог, відновлення, повагу, добробут для всіх – і демонстрування того, що навіть коли ви коїте шкідливі вчинки, ви заслуговуєте на повагу й можете виправити свою помилку.
Особі, щодо якої вчинено дії, завдається шкода – вона залишає шрам. Якщо ні, то чому ви з болем згадуєте про ці інциденти?	Ці дії неприємні, але вони не завдають шкоди.
Немає логічного зв'язку між дією та покаранням. Наприклад, між розлиттям склянки води й побиттям немає логічного зв'язку.	Логічно пов'язані дії. Наприклад, після розлиття склянки води логічно, що вас попросять помити стіл.
Участь дитини не враховується.	Дитина має можливість висловлювати свою думку та пропонувати способи виправити ситуацію, якою мірою вона її розуміє.
Це стовпець стосується насильства .	Цей стовпець про позитивну дисципліну .

- Ведучий групи зазначає, що будь-яку дію в другому стовпці можна виконати способом, що переходить у перший стовпець. Наприклад, якщо змусити дитину виправляти ситуацію, принижуючи її, така дія переходить в перший стовпець.
- Ведучий групи починає описувати три основні елементи насильства, перший із яких – **(1) шкода, завдана особі**.
- Щоб пояснити поняття влади, ведучий групи дає означення влади як «здатність позитивно чи негативно впливати на наше життя» та запитує учасників: «Хто має над вами владу? Які люди можуть зробити ваше життя кращим або гіршим?». Ведучий групи зазначає важливість визначення фактичних груп людей (наприклад, «банкіри», а не «банки», «журналісти», а не «преса»), а тоді записує їх послідовно.
- Коли учасники завершать пропонувати ідеї, ведучий групи групує їх у три стовпці відповідно до типу влади.

Любов і прив'язаність

Авторитет

Примус (фізичний чи соціальний)

Батьки Подружжя чи партнери Діти Родина Друзі	Керівники Політики Журналісти Лідери думок Лікарі Вчителі Державні службовці	Люди, які фізично сильніші за нас Люди зі зброєю Відмінності, що перетворюються в нерівність. Наприклад, гендерна нерівність, расизм, соціальна нерівність, інвалідність
---	--	--

- Ведучий групи заохочує обговорення, щоб учасники могли повністю зрозуміти, як можна використати кожен із засобів влади конструктивно чи деструктивно. Таке застосування завжди пропорційне (дуже незначна влада означає, що може бути зроблено дуже мало добра чи шкоди; багато влади означає, що може бути зроблено багато добра чи шкоди). **(2)** Насильство – це те, що спричинено (зловживанням) влади.
- Останній аспект насильства – **(3) спосіб: фізичний, психологічний, сексуальний і недбалість**, які розуміють як шкоду, завдану поганим застосуванням влади через невикористання повноважень щодо захисту.
- Ведучий групи ставить запитання про відмінність між насильством і неналежним поведінням та вказує, що неналежне поведіння – окрема форма насильства, що завдає особливої шкоди через свою інтенсивність чи тривалість (коли насильство визначає стосунки). Насамкінець ведучий групи спостерігає, що, хоча багато з наших батьків застосовували у своєму вихованні насильство, вони не вдавалися до неналежного поведіння. Однак, якщо дорослі не осмислять, що ми пережили, ми не зможемо правильно визначити всі види насильства.

Методичні рекомендації

- Деякі учасники можуть погоджуватися не з усіма думками. Ведучий групи повинен спробувати розібратися в їхніх тривогах, однак якщо вони не вважають певну дію насильством, краще не наполягати, бо в них можуть бути особисті спогади, з якими їм потрібно розібратися певним способом для власного психологічного добробуту.

5.2.3. Основні поняття

- Поняття насильства та три його компоненти: шкода, зловживання владою та спосіб (див. розділ 2).
- Як влада працює в особистих стосунках, маючи можливість справляти позитивний або негативний вплив на життя людини.
- Різниця між насильством і неналежним поведінням.

5.2.4. Матеріали

Дошка чи фліпчарт, маркер

5.3. ВПРАВА 3. МІТИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ ПРО СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО СТОСОВНО ДІТЕЙ

5.3.1. Мета: ознайомлення з фактами про сексуальне насильство та спростування мітів про нього.

5.3.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 60–75 хвилин.
- Учасникам дають список тверджень про сексуальне насильство стосовно дітей, вони повинні вибрати, які з них правдиві, неправдиві або щодо яких вони не впевнені (3–5 хвилин).
- Коли всі учасники завершать індивідуальне завдання, їх просять попрацювати в невеликих групах по шість-вісім людей (або 4-5 задля більшої їх включеності в роботу малої групи), щоб уточнити свої відповіді (10 хвилин).

- Коли учасники повертаються в основну групу, ведучий групи просить їх дати відповідь на кожне речення, наводячи ідеї та факти на підтримку своєї позиції.

Методичні рекомендації

- На цьому етапі корисно дозволити учасникам обговорити твердження і зачекати, доки буде надана правильна відповідь, бо ведучий групи може виявити й інші міти, які не описано в списку.
- Перш ніж починати цю вправу, потрібно добре знати поняття, описані в розділах 2 та 3, і ведучий групи повинен почуватися комфортно, обговорюючи ці поняття.
- Під час обговорення з учасниками ведучий групи надає структуроване означення сексуального насильства стосовно дітей, яке охоплює всі наведені вище поняття.
 - ▶ Основне означення взято з Лансаротської конвенції, яку Україна ратифікувала. Воно звучить так: «заняття діяльністю сексуального характеру з дитиною, яка не досягла передбаченого законодавством віку для заняття діяльністю сексуального характеру» (стаття 18.1.a), за винятком випадків «статевих стосунків між неповнолітніми, що відбуваються за взаємною згодою» (стаття 18.3), або «заняття діяльністю сексуального характеру з дитиною, коли: використовується примус, сила чи погрози; або насильство чиниться зі свідомим використанням довіри, авторитету чи впливу на дитину, зокрема в сім'ї; або насильство чиниться в особливо вразливій для дитини ситуації, зокрема з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного становища» (стаття 18.1.b).

Методичні рекомендації

- Залежно від групи й тривалості навчання, цю частину можна продовжити, додавши інші поняття з розділу 2.

5.3.3. Основні поняття

- Список тверджень повинен містити наведені нижче твердження (див. розділ 2, щоб дізнатися більше).
 - ▶ «Насильство щодо дітей трапляється нечасто – воно відбувається лише в тих випадках, що з'являються в новинах». НЕПРАВДА. Назва кампанії Ради Європи «Один із п'яти» показує, що поширеність сексуального насильства стосовно дітей значно вища, ніж ми звикли вважати.
 - ▶ «Сексуальне насильство вчиняють лише дорослі чоловіки, які розбещують молодих дівчат». НЕПРАВДА. Сексуальне насильство може трапитися і з хлопчиками, і з дівчатками (хоча дівчатка стають жертвами частіше), а кривдниками можуть бути як чоловіки, так і жінки (хоча більшість із них – чоловіки), а також інші діти й підлітки (близько 30 % кривдників мають вік до 18 років).
 - ▶ «Ті, що вчиняють сексуальне насильство стосовно дітей і підлітків – дивні, чудернацькі люди, які викликають недовіру та зловживають силою». НЕПРАВДА. Від 70 до 85 % кривдників – це люди, яких діти знають, поважають і навіть люблять. Цей стереотип правдивий у дуже малій кількості випадків.
 - ▶ «Сексуальне насильство трапляється в усіх соціальних верствах населення». ПРАВДА. Насправді це фактор ризику для дітей, які належать до родин середнього та вищого класів, бо, коли така дитина проявляє ознаки сексуального насильства, це списують на дитячі проблеми, а тому родину й середовище не розслідують.
 - ▶ «Сьогодні сексуальне насильство трапляється частіше, ніж у минулому». НЕВІДОМО. Сексуальне насильство щодо дітей було й залишається соціальним табу, у минулому його належним чином не досліджували, тому в нас немає даних, які могли б підтримати чи спростувати це твердження.
 - ▶ «Сексуальне насильство не завжди супроводжується фізичним насильством». ПРАВДА. Здебільшого сексуальне насильство стосовно дітей – довготривалий та повільний процес, де кривдник поступово маніпулює дитиною, ведучи її до шкідливіших ситуацій, тому застосування фізичної сили необов'язкове.

- ▶ «Сексуальне насильство стосовно дітей залишає такі очевидні ознаки, що їх може виявити будь-яка особа». НЕПРАВДА. Більшість випадків залишаються прихованими й непоміченими десятки років. Якщо одна дитина з п'яти пережила сексуальне насильство, це означає, що в школі, де навчається 100 учнів, близько 20 із них будуть невиявленими жертвами.
 - ▶ «Якщо фізичне насильство не застосовується, сексуальне насильство неможливе, бо дитина чи підліток дає згоду». НЕПРАВДА. В основі сексуального насильства влада та маніпуляція. Навіть якщо дитина чи підліток висловлює згоду, така згода недійсна, бо вони не досягли віку згоди, їх змусили через маніпуляцію. Тут важливо підкреслити, що юридичний вік згоди (зазвичай в підлітковому віці) не означає, що згода здорова та реальна.
 - ▶ «Сексуальне насильство – така травматична подія, що її завжди точно пам'ятають». НЕПРАВДА. Як пояснено у вправі 4, один із наслідків травми – таке явище в мозку, яке передбачає перенесення травматичних спогадів у підсвідомість, щоб людина могла вижити.
 - ▶ «Діти та підлітки висувують неправдиві звинувачення в сексуальному насильстві, щоб привернути увагу або через заздрість чи неприязнь». НЕПРАВДА. Сексуальне насильство – дуже темна проблема, яка супроводжується сильною стигматизацією, про що рідко згадують у медіа чи в розмовах. Навіщо дитині обманювати? Це особливо актуально щодо вихованців дитячих садків, які іноді описують дії та ситуації, про які вони не могли дізнатися самостійно.
 - ▶ «Наслідки сексуального насильства стосовно дитини завжди дуже серйозні». НЕПРАВДА. Наслідки сексуального насильства щодо дитини залежать від багатьох чинників. Правильне запобігання й ранні заходи втручання, зокрема емоційна та практична підтримка всієї школи можуть звести до мінімуму вплив насильства. Саме тому потрібні програми запобігання.
 - ▶ «Наслідки сексуального насильства стосовно дитини зникнуть із часом самі собою, коли насильство завершиться. Немає потреби постійно про це говорити». НЕПРАВДА. Так само, як глибоку рану потрібно прочистити й обробити, сексуальне насильство вимагає належних заходів втручання. У дитячому садку наслідки для дитини можуть бути непомітними, але вони можуть з'явитися пізніше, коли дитина наблизитиметься до статевої зрілості. Дитині повинні приділити увагу фахівці, що спеціалізуються на виявленні сексуального насильства стосовно дітей і вживанні заходів втручання.
 - ▶ «Діти, які пережили сексуальне насильство, особливо хлопчики, самі стануть кривдниками». НЕПРАВДА. Таке твердження засуджує жертву, воно несправедливе та неправильне. Якщо сексуальне насильство виявлено, а заходи втручання були належні, жертви зазвичай відновлюються та стають не кривдниками, а скоріше свідомими дорослими, що забезпечують захист. Однак якщо жертви не дістають необхідної підтримки, деякі з них можуть самі стати кривдниками (хоча багато інших не стануть ними навіть без необхідної підтримки).
 - ▶ «Якщо дитина, яку я добре знаю, страждає від сексуального насильства, я б зміг (змогла) швидко та легко це виявити». НЕПРАВДА. Сексуальне насильство стосовно дітей дуже приховують і жертви, і кривдники. Здебільшого насильство залишається непоміченим, навіть якщо наявні його ознаки. Саме тому важливо знати ці ознаки (розділ 3 та вправа 4).
 - ▶ «Діти не несуть відповідальності за сексуальне насильство над ними». ПРАВДА. Хоча цю ідею чітко визначено під час сеансу, вправа 6 покаже, що дорослим дуже складно не звинувачувати дитину за те, що вона не втекла від насильства, не захистила себе чи не попросила про допомогу раніше.
 - ▶ «Діти іноді можуть уникнути сексуального насильства». ПРАВДА. Хоча в багатьох ситуаціях діти нічого не можуть зробити, за деяких обставин вони можуть попросити про допомогу чи зробити щось, щоб уникнути насильства. Саме тому важливо вживати заходів із запобігання в роботі з дітьми, бо це краще підготує їх до безпечнішої для них реакції, особливо навчити просити про допомогу, коли вони відчують, що відбувається щось неправильно.
- Поняття сексуального насильства стосовно дітей повністю, як описано в розділі 2.
 - Під час тривалішого навчання можна надати додаткові деталі про сексуальне насильство.

5.3.4. Матеріали

- Копія списку тверджень для кожного учасника. Не всі речення потрібно використовувати під час навчання. Ведучий групи може вибрати ті, які вважає важливішими – близько 10.

Висловлювання	Факт	Міт
«Насильство стосовно дітей трапляється нечасто – воно відбувається лише в тих випадках, що з'являються в новинах».		
«Сексуальне насильство вчиняють лише дорослі чоловіки, які розбещують молодих дівчат».		
«Ті, що вчиняють сексуальне насильство щодо дітей і підлітків, – дивні, чудернацькі люди, які викликають недовіру та зловживають силою».		
«Сексуальне насильство трапляється в усіх соціальних верствах населення».		
«Сьогодні сексуальне насильство трапляється частіше, ніж у минулому».		
«Сексуальне насильство не завжди супроводжується фізичним насильством».		
«Сексуальне насильство стосовно дітей залишає такі очевидні ознаки, що їх може виявити будь-яка особа».		
«Якщо фізичне насильство не застосовується, сексуальне насильство не можливе, бо дитина чи підліток дає згоду».		
«Сексуальне насильство – така травматична подія, що її завжди точно пам'ятають».		
«Діти та підлітки висувують неправдиві звинувачення в сексуальному насильстві, щоб привернути увагу або через заздрість чи неприязнь».		
«Наслідки сексуального насильства стосовно дитини завжди дуже серйозні».		
«Наслідки сексуального насильства стосовно дитини зникнуть із часом самі собою, коли насильство завершиться. Немає потреби постійно про це говорити».		
«Діти, які пережили сексуальне насильство, особливо хлопчики, самі стануть кривдниками».		
«Якщо дитина, яку я добре знаю, страждає від сексуального насильства, я б зміг (змогла) швидко та легко це виявити».		
«Діти не несуть відповідальності за сексуальне насильство стосовно них».		
«Діти іноді можуть уникнути сексуального насильства».		

5.4. ВПРАВА 4. ВИЯВЛЕННЯ (І). НАСЛІДКИ Й ОЗНАКИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДИТИНИ

5.4.1. Мета: інформування про наслідки та типові ознаки сексуального насильства стосовно дітей.

- Учасники мають бути здатні зрозуміти та виявити наслідки й ознаки сексуального насильства стосовно дітей.

5.4.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 60–120 хвилин.

- Для більшості груп найефективнішим способом передавання основної інформації про наслідки й ознаки сексуального насильства стосовно дітей є колективне пояснення: презентація змісту з частими запитанням учасникам і від них. Після цього учасникам можна дати роздатковий матеріал із підсумком основних ознак.
- У групах, що складаються переважно зі спеціалістів і фахівців, що мають певну підготовку із сексуального насильства щодо дітей, учасники можуть створити список з ознаками для кожної з 8 категорій у невеликих групах, а потім ці ознаки можна обговорити в загальній групі, після чого видати роздатковий матеріал.

Методичні рекомендації

- Пам'ятайте про професійний профіль і культурні особливості учасників навчання й адаптуйте зміст до їх попереднього знання й потреб. Забагато інформації може бути обтяжливою, хоча поверхневі ідеї не можуть бути корисними. Спілкування з групою та відповіді на їхні запитання можуть допомогти гарантувати, що зміст подається на належному рівні.

5.4.3. Основні поняття

- Основні типи наслідків сексуального насильства щодо дітей і те, як вони можуть служити ознаками (розділ 3).

5.4.4. Матеріали

- Копія роздаткового матеріалу для кожного учасника.²² Учасникам буде корисно мати перед собою список ознак на аркуші паперу.

<p>Фізичні ознаки</p> <ul style="list-style-type: none"> • Шрами та зовнішні ураження <p>Лише медичні працівники можуть виявити:</p> <ul style="list-style-type: none"> • подразнення чи внутрішні ураження статевих органів і ділянки навколо них; • інфекції в статевих органах і на ділянках навколо них; • інфекції, що передаються статевим шляхом; • вагітність (підліткова). 	<p>Психосоматичні ознаки</p> <p>Психологічні страждання виражаються через тіло, зазвичай на межі здорових параметрів:</p> <ul style="list-style-type: none"> • хронічний біль і психосоматичні розлади; • проблеми зі сном (нічні жахіття, безсоння, надмірний сон); • розлади харчової поведінки (особливо анорексія та булімія); • розлади випорожнення; енурез, енкопрез і постійна діарея чи запор.
<p>Емоційні ознаки</p> <ul style="list-style-type: none"> • Провина та сором • Тривога, страх і надмірні хвилювання • Уникнення певних місць, людей чи ситуацій (зокрема, фобії) • Депресія та низька самооцінка • Злість, гнів і агресивність • Покірність • Проблеми з емоційним контролем: надмірний контроль чи його відсутність 	<p>Когнітивні ознаки</p> <ul style="list-style-type: none"> • Затримка когнітивного розвитку • Дефіцит уваги • Погана успішність чи навіть неуспішність у навчанні • Відсутність інтересу
<p>Поведінкові ознаки</p>	<p>Ознаки сексуального характеру</p>

²² Матеріал даного посібника буде доступний на сайті <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/combating-violence-against-children-in-ukraine>

<ul style="list-style-type: none"> • Регресивна поведінка • Труднощі із самозаспокоєнням і самоконтролем • Проблеми з керуванням імпульсами: труднощі з нормами • Агресивна поведінка • Вживання наркотиків і алкоголю та зловживання ними • Самоушкодження та суїцидальна поведінка • Узагалі нема проблем: «невидима» дитина чи підліток 	<ul style="list-style-type: none"> • Неналежна сексуальна поведінка: компульсивна мастурбація, орально-генітальні погладжування, об'єктивізація • Сексуальна агресія проти інших дітей і підлітків • Знання сексуального характеру, що не відповідають вікові • Ризикована сексуальна поведінка
<p>Соціально-реляційні ознаки</p>	<p>Типи симптомів відсторонення</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Труднощі з особистими кордонами • Труднощі з прив'язаністю та близькими стосунками • Соціальна ізоляція • Повторення моделей насильства, зокрема повторна віктимізація • Антисоціальна поведінка 	<p>Ознаки відсторонення</p> <p>Їх дуже складно виявити:</p> <ul style="list-style-type: none"> • беззмістовний погляд; • дійсне забування зроблених речей; • серйозні зміни настрою, поведінки чи смаків; • недостатній прогрес, навіть у безпечних умовах; • численні попередні діагнози без успіху заходів втручання.

5.5. ВПРАВА 5. ВИЯВЛЕННЯ (II). ДІЇ ДОРОСЛОГО В РАЗІ ВИЯВЛЕННЯ ОЗНАК СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

5.5.1. Мета:

- роз'яснення кроків для повідомлення про ознаки сексуального насильства стосовно дітей.

5.5.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 20–30 хвилин.
- Найефективніший спосіб передати зміст цієї вправи – колективне пояснення, де ведучий групи пояснює кроки у разі зізнання чи підозри в сексуальному насильстві стосовно дитини.

Методичні рекомендації

- Ця частина має бути дуже коротка, дуже практична та дуже реалістична. Хоча знання про систему захисту та законодавство може бути корисне, загалом важливіше надати чіткі рекомендації, які учасники можуть використовувати у своєму професійному житті.
- Учасники навчання можуть довгий час не виявляти насильства, а коли вони з ним зіткнуться, можуть не мати під рукою матеріалів навчання. Важливо надати їм одне або два загальні джерела, які залишатимуться дійсними протягом довгого часу

(наприклад, дитяча гаряча лінія, державна служба, що зазвичай матиме навички виявлення сексуального насильства стосовно дітей і вживання заходів втручання, організація, що спеціалізується на захисті дітей).

5.5.3. Основні поняття

- Юридичне зобов'язання скерувати випадок зізнання чи виявлення до органів влади.
- Конкретні дії, які потрібно виконати відповідно до чинного законодавства та процедур.

5.5.4. Матеріали

- Конкретні контакти (державні служби, організації, вебсайти та номери телефонів), які потрібно використовувати, щоб скерувати випадки.

5.6. ВПРАВА 6. ВИЯВЛЕННЯ (III): ПРИЙНЯТНА ТА НЕПРИЙНЯТНА РЕАКЦІЯ

5.6.1. Мета:

- Практикування прийнятної реакції у спілкуванні з дитиною у разі її зізнання.

5.6.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 60–90 хвилин.
- Ведучий групи пояснює прийнятну та неприйнятну реакцію на зізнання, поради щодо керування емоційними реакціями, які можуть бути викликані в дорослих, щоб не втручатися в процес дитини.
- Ведучий групи може запросити двох чи трьох охочих, щоб допомогти з демонстрацією. Ведучий групи повинен почати з розігрування ролі дитини, використовуючи різні приклади з тих, що наведено у вправі. Один з учасників гратиме роль фахівця, а ведучий групи ставитиме запитання про роль, щоб роз'яснити її, адже дитина говоритиме до вчителя по-іншому, ніж до керівника чи спеціаліста. Два інші охочі будуть запрошені спостерігати й перевірити, чи дорослий дає правильні відповіді. Ведучий групи починає рольові ігри, вони тривають по 3–4 хвилини. Тоді ведучий групи говорить про те, як вони почувалися. Після цього ведучий групи просить охочих «фахівців» поділитися, як вони почувалися та що зробили б по-іншому. Насамкінець охочих «спостерігачів» запрошують прокоментувати процес.

Ведучий групи просить учасників сформувати групи з трьох-чотирьох людей. Тоді вони дають випадок для рольової гри одному учасникові в кожній групі. У кожному випадку один учасник виконує роль дитини, а другий виступає фахівцем. Решта учасників спостерігає. Кожна рольова гра триває 4–5 хвилин, після чого йде 4-хвилинне обговорення в невеликій групі. Ведучий групи зазначає час і по завершенні дає новий випадок іншому учасникові групи. Будуть підготовлені чотири різні випадки, але не всі групи працюватимуть над одним випадком одночасно.

- Коли всі випадки будуть розіграні в невеликих групах, ведучий групи просить учасників повернутися в загальну групу, де будуть обговорюватися запитання та проблеми.

Методичні рекомендації

- Багато учасників можуть почувати себе незручно, коли потрібно буде грати роль дитини, стосовно якої вчиняють насильство, перед іншими фахівцями, або виступати безпечним дорослим, який демонструє правильну реакцію. Тому дуже корисно, щоб у першій рольовій грі взяв участь сам ведучий групи. Якщо час обмежений, краще виконати лише два раунди практики, але не вилучати приклад від ведучого групи.
- Щоб кожен учасник мав краще уявлення про процес, приклад потрібно показувати в середині групи, а не перед нею.
- Якщо перша рольова гра минула дуже добре (наприклад, було мало коментарів щодо її покращення) чи надто погано (тобто учасник-«фахівець» зробив забагато помилок), ведучий групи може запропонувати другий приклад з охочими (тими самими чи іншими учасниками), цього разу вже граючи роль «фахівця». У цьому разі

він буде безпечним дорослим у багато чому, але водночас робитиме деякі помилки, щоб спостерігачі могли їх помітити.

- Навіть після того, як ведучий групи змоделює вправу, деякі учасники можуть неохоче грати роль дитини чи фахівця. Ви повинні поважати побажання кожної людини й не змушувати нікого.

5.6.3. Основні поняття

- Прийнятна реакція, яку потрібно попрактикувати та додати до способів поведження учасників із дітьми. Див. пункт 3.1.3 «Зізнання: прийнятна та неприйнятна реакція».
- Неприйнятна реакція, яку потрібно замінити прийнятною. Див. пункт 3.1.3 «Зізнання: прийнятна та неприйнятна реакція».

5.6.4. Матеріали

- Дошка чи фліпчарт, маркер.
- Роздатковий матеріал з прийнятною та непринятною реакцією (таблиця з пункту 3.1.3) для всіх учасників.
- Копії випадків видаються лише відповідному учасникові в кожній групі.

Випадок 1. Тетяна²³ (3 роки)

Твій вихователь проводив заняття про Кіко та Руку, і в тебе з'явилось дивне відчуття. Твій двоюрідний брат Іван, якому 14 років, починає гратися з тобою способом, який тобі не подобається. Тобі брат дуже подобається, бо він веселий і змушує тебе сміятися, грається з тобою, як ніхто інший, з ним ти почувашся особливою. Під час сімейних обідів він виводить тебе з кімнати. Погравшись із тобою, він просить тебе показати йому свої геніталії, а іноді також просить торкнутися їх, а тобі це не подобається. Після цього він раптово змінюється й каже, що це був просто жарт. Тепер ти гадаєш, чи це не те саме, що відбувається з Кіко та Рукою, а тому хочеш запитати про це свого вихователя.

Випадок 2. Петро²⁴ (4 роки)

У групі є два хлопці, Дмитро і Денис, через яких ти не можеш сходити до туалету. Щоразу, коли ти йдеш туди, вони йдуть за тобою й хочуть побачити, як ти пієєш, а тоді сміються над тобою. Минулого тижня вони сказали, що твій пеніс замаленький, вони спробували потягнути його, і це було боляче. Тоді вони сказали, що тобі треба облизати їхні пеніси, інакше вони тебе вдарять. Ти побіг і втік, а твій учитель помітив, що щось трапилось. Дмитро та Денис – діти дуже добрих друзів твоїх батьків, ти боїшся, що, якщо розповіси про ситуацію, між родинами виникне конфлікт. Ти вважаєш за краще спробувати поговорити з вихователькою щоб дізнатися, чи може вона щось порадити.

Випадок 3. Христина²⁵ (5 років)

У групі ви грали в гру «Кіко та Рука», і ти почала усвідомлювати, що тато робить щось огидне. Коли він заходить побажати тобі «на добраніч», то дивно гладить тебе та цілує в губи, розтуляючи рот. Ти дуже налякана, бо він завжди каже, що це ваша таємниця, і це робить тебе особливою. Ти намагалася сказати мамі, але щоразу, коли ти згадуєш про тата, вона каже: «Ой, він так тебе любить, ти маєш бути вдячна. Що ти хотіла мені сказати?». Тоді ти почувашся погано й кажеш їй щось інше, наприклад, що він забагато жартує про вияв своєї любові неприємним чи зневажливим способом (це, щоправда, відбувається й при мамі), а вона відповідає, що ти не повинна ставитися до цього серйозно. Тому ти хочеш запитати про це свою виховательку.

ВПРАВА 4. Сергій²⁶ (6 років)

²³ Виберіть ім'я на основі культури відповідної країни.

²⁴ Аналогічно.

²⁵ Аналогічно.

²⁶ Аналогічно.

Твій батько пішов із дому рік тому після серйозної розмови з мамою. З того часу мама буває дуже сумна, іноді, особливо на вихідних, вона забагато випиває. Коли вона п'є, то дуже засмучується й каже, що хоче, щоб ти, «її маленький чоловік», спав із нею в ліжку. Спершу ти був дуже щасливий, бо бачив, як вона заспокоюється, тобі подобалося бути з нею. Однак останнім часом почалися дивні речі, бо вона лоскоче твої геніталії, і це дійсно неприємно. Ти просиш її спинитися, вона сміється й каже, що ти маєш насолоджуватися цим, адже вона робить тобі приємне. Тепер, коли ти дізнався про Кіко та Руку в класі, ти хочеш сказати вчительці, що любиш свою маму, але вона робить цю дивну річ.

5.7. ВПРАВА 7. ЯК ПРОВОДИТИ ЗАНЯТТЯ З ДІТЬМИ

5.7.1. Мета:

- Роз'яснення цілей та специфіки проведення занять “Кіко та Рука в групі” з дітьми.
- Мета: пропрацювання навичок організації та проведення з дітьми заняття 1, «Знайомство з Кіко та «Правилом трусиків»»; заняття 2, «“Добра любов» і «погана любов”»; заняття 3, “Довіра й таємниці”; заняття 4, “Прохання про допомогу”; заняття 5, “Ось, що ми дізналися від Кіко та Руки”.

5.7.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 60–210 хвилин.
- Залежно від наявного часу, ця частина навчання може набувати різних форм.
 - ▶ Технічний підхід: кожна вправу з дітьми пояснено за допомогою її основних понять і методики, а також відповідей на запитання учасників. Цей підхід ефективніший, коли часу менше, а учасники впевнені, що можуть провести сеанс самостійно без особливих досліджень.
 - ▶ Підхід на основі досвіду: учасники випробовують кожна вправу з дітьми з погляду на себе як дітей відповідного віку. Це допомагає їм краще зрозуміти власну реакцію та відповіді на проблеми, що стосуються захисту й безпеки, однак для цього потрібна більша залученість учасників.
 - ▶ Практичний підхід: учасники намагаються проводити вправи в невеликих групах за допомогою рольових ігор. Цей підхід може розвинути навички, необхідні, щоб виконати всю вправу з дітьми, але потребує більше часу.
- Ведучий групи організовує цю частину навчання на основі розміру групи, доступного часу й інтересу учасників. Вправи можна випробовувати, застосовуючи один підхід або різні способи залежно від конкретного сеансу з дітьми. Наприклад, для вправи 1 можна використовувати технічний підхід, для вправи 2 – підхід на основі досвіду, а для вправи 3 – практичний підхід тощо.
- Методику сеансів із дітьми пояснено в розділі 6, «Кіко та Рука в групі: заняття для дітей», де учасники зможуть знайти цілі й методику для кожної вправи, що допоможе їм провести вправу зі своїми учнями.

Методичні рекомендації

- Це найгнучкіша частина навчання. Учасники будуть вчителями або фахівцями, які вже мають досвід роботи з дітьми, а тому зможуть визначити, як проводити більшість вправ. Що більше часу учасники проведуть, працюючи над цією вправою, то кращим буде розуміння.

5.7.3. Основні поняття

- Вправи з дітьми прості (у них немає багато змісту), але вони вимагають підготування (особливо у разі креативних і неочікуваних запитань від дітей).
- Для початку дуже рекомендовано дотримуватися описаних вказівок, бо це дозволить учителяві здобути більше досвіду та знань про захист дітей від сексуального насильства та запобігання йому, доки діти не стануть ще креативнішими.

- Дуже рекомендовано попрактикувати кожну вправу з колегами-дорослими (іншими фахівцями), бо фахівці можуть виявити аспекти, які необхідно покращити, перш ніж випробувати діяльність у класі.

5.7.4. Матеріали

- Якщо можливо, учасники повинні мати копію вправ під час їх пояснення, бо деякі аспекти можуть здаватися зрозумілими під час пояснення, але їх нюанси забудуться, якщо їх не побачено в письмовій формі.
- Якщо буде рольова гра чи практична вправа, необхідні для останньої матеріали повинні бути доступні під час неї на навчанні (наприклад, папір, матеріали для малювання, наліпки).

5.8. ВПРАВА 8. ДИТЯЧІ САДОЧКИ ЯК СОЮЗНИКИ – АЛГОРИТМ ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАНЯТЬ “КІКО ТА РУКА в групі”

5.8.1. Мета:

- аналіз труднощів та ресурсів впровадження занять “Кіко та Рука” в дошкільних навчальних закладах.

5.8.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 50–60 хвилин.
- Ведучий групи просить кожного учасника взяти три наліпки й записати на кожній труднощі, які можуть виникнути серед персоналу та керівництва дошкільного закладу у відповідь на пропозицію проводити заняття з дітьми для запобігання сексуальному насильству стосовно них.
- Ведучий групи збирає всі записи та групує їх, а тоді просить групу запропонувати всі можливі реакції на кожну складність. Тоді вибирають найкращі рішення.

Методичні рекомендації

- Не всі групи згадують ті самі проблеми, і це нормально. Кожен фахівець і кожен заклад стикаються з однаковими проблемами, та є й такі, що специфічні для громади чи місцевості. Основне в цій вправі – розв’язання конкретних проблем, які з’являються в групі учасників, пропонуючи відповіді, які можна буде використовувати у своїх дошкільних закладах.

5.8.3. Основні поняття

- Деякі можливі труднощі та способи їх подолання описано нижче.

Можливі труднощі	Способи подолання
«У нашому дошкільному закладі/громаді немає проблем із сексуальним насильством стосовно дітей».	Наведіть статистику сексуального насильства стосовно дітей: у дитячих закладах є випадки, які просто не виявлено.
«Сексуальне насильство стосовно дітей – неприйнятна проблема для дітей такого віку».	Сексуальне насильство стосовно дітей трапляється в будь-якому віці, навіть із дошкільнятами, тому важливо захистити і їх. Запобігти цьому можна грайливим і безпечним способом. Лексика, що використовуватиметься, відповідатиме вікові, а також порушеним проблемам. Це наче вчити дітей, як переходити вулицю. Ми не кажемо їм, що, якщо не дивитися в обидва боки чи не чекати на дорослого, їх зіб’є автомобіль, їхній мозок буде розмазаний по асфальту, а самі вони помруть. Ми пояснюємо дітям, що якщо не переходити вулицю безпечно, то можна постраждати, не вдаючись у криваві деталі.

«Педагоги не мають достатньо знань, щоб проводити заняття про сексуальне насильство стосовно дітей».	Педагоги, які пройшли цей тренінг і прочитали матеріали стосовно проведення сеансів, мають достатньо знань і досвіду, щоб запобігти та виявити багато ситуацій сексуального насильства стосовно дітей. Краще почати захищати дітей зараз, ніж дозволити виникненню більшої кількості випадків, які до того ж будуть непомічені.
«У нас немає часу. Ми вже маємо забагато занять».	Заходи із запобігання насильству можна проводити у вигляді 1-годинних сеансів, які разом становитимуть 4–5 годин упродовж кількох тижнів. Їх можна внести в інші заняття за програмою, як-от розповідь історій для вправи 1 чи малювання для вправи 4.
«Цих занять немає в навчальній програмі Міністерства освіти».	Дошкільні освітні заклади мають програми розвитку дітей заняття можна внести в ці програми. Дуже корисно забезпечити способи співробітництва з відповідними органами влади, як-от Міністерством освіти, органом, що відповідає за освіту у ранньому віці, а також місцевими й регіональними адміністраціями.
«Якщо ми виявимо випадок насильства, то не знатимемо, що робити далі».	Дошкільним закладам важливо бути готовими мати справу з випадками сексуального насильства стосовно дітей, бо вони відповідають за забезпечення захисту всіх дітей, навіть за межами їх закладів. Процедури передання справи мають бути чіткі, зазвичай вони технічно дуже прості, як-от виклик служби із захисту дітей. Складніше мати необхідні знання щодо того, як показати належну емоційну реакцію дитині, сім'ї й іншим фахівцям. Усі педагоги повинні отримати інформацію про скерування справи про сексуальне насильство стосовно дитини, щоб виконати свій професійний обов'язок із захисту своїх вихованців.
«Батьки не погодяться на такі заняття для їхніх дітей».	Якщо діти не знають про маніпуляцію чи насильство, вони стають вразливішими, а більшість батьків хочуть для своїх дітей найкращого.

5.8.4. Матеріали

- Наліпки.
- Дошка чи фліпчарт, маркери.

5.9. ВПРАВА 9. БАТЬКИ ТА РОДИНИ – ПІДГОТУВАННЯ ДО ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАНЯТЬ

5.9.1. Мета:

- Визначення потенційних труднощів із запровадженням занять «Кіко та Рука в групі» в дитячих закладах від батьків і родин та вивчення способів реагування на них.

5.9.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 30–60 хвилин.
- Ведучий групи просить учасників сформувати групи з шести-восьми людей. У кожній групі половина учасників повинна зайняти позицію батьків, яким не подобається ідея занять про запобігання сексуальному насильству стосовно дітей, а друга – педагогічні працівники – має придумати належні відповіді. Групи обговорюють питання впродовж 15 хвилин.

- У загальній групі ведучий групи просить кожну групу висловити найкращу ідею й записує їх на дошці, коментуючи кожну.
- Насамкінець ведучий групи просить назвати заперечення, які групи не змогли спростувати, і учасникам пропонують подати ідеї за допомогою ведучого групи.

Методичні рекомендації

- Ця вправа дає кращий результат, коли її проводити в ігровій формі, бо педагоги зазвичай люблять грати роль складних батьків. Якщо є достатньо часу, корисно провести коротку демонстрацію від охочих (троє грають батьків, а троє – персонал садочка). Ведучий групи може зробити демонстрацію динамічнішою, сформулювавши зауваження, що можуть нагадати учасникам про звичні ситуації під час зустрічей із батьками.
- Якщо є достатньо часу, цю вправу можна назвати «Перша зустріч із батьками», заняття, що має відбутися до початку занять з дітьми. Заняття може бути корисним для гарантування того, що батьки розуміють основні ідеї захисту й те, що вони можуть говорити про них удома, якщо діти щось запитують.
- Майже напевно деякі батьки самі пережили сексуальне насильство. Важливо розмовляти з повагою до проблеми й показати, що навіть у дорослому житті завжди є вихід для тих, стосовно кого в минулому вчиняли насильство, щоб загоїти їхні рани (хоча для цього знадобиться спеціальний простір, це не має відбуватися під час заняття).
- Можливо, у деяких групах будуть батьки, які самі вчиняють насильство стосовно своїх дітей. Обов'язково потрібно бути дуже обережними в цьому питанні, щоб не погіршити ситуацію для дітей.

5.9.3. Основні поняття

- Можливі труднощі у впровадженні занять з дітьми в дошкільних закладах і способи їх подолання (див. таблицю з вправи 8 у пункті 5.8.3, «Основні поняття»).
- Є два види труднощів, які озвучують батьки, яких потрібно заспокоїти.
 - ▶ «Про що буде йти мова під час занять?» Батьків зазвичай цікавить конкретний зміст занять, щоб вони могли бути певні, що їхні діти почують адекватні ідеї. Важливо надати батькам чітку структуру занять і їх основний зміст, щоб вони могли повністю розуміти, що заняття відповідатимуть вікові.
 - ▶ «Як мені говорити про цю проблему зі своєю дитиною?» Зазвичай батьків заспокоює те, що відбудеться підсумкове заняття, на якому діти розповідатимуть, що вони вивчили, своїм батькам. Батьки чули про сексуальне насильство стосовно дітей у новинах, для багатьох із них буде полегшення знати, що існує безпечний і надійний спосіб поговорити про це з дітьми.

5.9.4. Матеріали

- Крісла можна переміщати, щоб уможливити роботу в невеликих групах.

6. Кіко та Рука в групі: заняття для дітей

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЗАНЯТЬ ІЗ ДІТЬМИ

- Ці заняття мають проводити педагоги, які вже є авторитети для дітей, бо дітям потрібен час, щоб осмислити інформацію, а також довірені дорослі, до яких можна звернутися по допомогу. Хоча за деяких обставин можна залучити ведучого групи, якого діти не знають, проте він пройшов відповідне підготування, і до того ж протягом усього заняття має бути присутній принаймні один довірений дорослий, щоб він міг виявити відповідні реакції в дітей, яких добре знає.
- Мозок дітей віком від 3 до 6 років постійно змінюється та розвивається. Саме тому зазвичай їм потрібен повторюваний досвід, щоб засвоїти нове ставлення та поведінку. Основні повідомлення засновуються краще завдяки частим повторенням у різних ситуаціях. Тому, хоча для кожного заходу запобігання потрібен час, найкращий спосіб забезпечити розуміння – згадувати основні поняття в інших ситуаціях: на дитячому майданчику, під час інших завдань, перед тим як сказати «до побачення» тощо.
- Кожна вправа продовжує наступну. Важливо починати кожне заняття, перевіrivши, які з них діти засвоїли, а які ні, а також належно повторити їх.
- Фахівці турбуються, що діти будуть пригнічені під час занять чи зізнання перед своїми однолітками. Проте досвід показує, що це трапляється рідко: діти зазвичай не поспішають звертатися до педагога по підтримку. Коли вони підходять до педагога, щоб сказати щось, пов'язане із заняттями, дорослі повинні добре все сприймати й виділити час, щоб вислухати їх.
- Час для занять дуже важливий. Педагог повинен вибрати належний час для занять, особливо коли діти відпочили й уважні, уникаючи періодів, коли вони втомлені, голодні чи знервовані. Також варто бути гнучкими в питанні тривалості заняття. Педагог повинен скоротити чи відкласти певне заняття, якщо діти не сприймають інформації²⁷.
- Кожна вправа детально описана разом із її основними елементами. З часом досвідчений педагог може розширити заняття власними ідеями, щоб адаптувати їх до конкретної групи дітей.

6.1. ЗАНЯТТЯ 1. ЗНАЙОМСТВО З КІКО ТА РУКОЮ

6.1.1. Мета

- Знайомство з героями Кіко та Рукою.
- Роз'яснення різних ролей дорослих (захист дітей) і дітей (по змозі прохання про допомогу в разі потреби в захисті).
- Повідомлення основних ідей: з дітьми трапляються погані речі; вони мають право попросити про допомогу; фізичний контакт має бути приємним; якщо ж він неприємний, дитина має право сказати «Ні!».

6.1.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 30–50 хвилин
- **Педагог** розповідає про «Правило трусиків» із кампанії 1 із 5 Ради Європи. Формулювання може бути приблизно таким: «Є така група дорослих, які вирішили вжити додаткових заходів для захисту дітей, а тому вони створили певні матеріали. У нашій школі ми хочемо, щоб кожен із вас

²⁷ Дана методологія проведення занять розроблена з урахуванням міжнародного досвіду для використання її в різних країнах, в тому числі таких де тривалість заняття для дітей 30-50 хвилин є прийнятною. В Україні відповідно до рекомендацій Міністерства освіти і науки України допустима тривалість занять для дітей 4-6 років становить 20-30 хвилин.

почував себе в безпеці, тому ми збираємося вивчити нові речі. Найближчими тижнями ми виконуватимемо деякі вправи, бо це дуже важливо».

- Педагог представляє героїв Кіко та Руку за допомогою оповідання в книжці чи відео²⁸
- Педагог ініціює обговорення історії, ставлячи запитання, як-от: «Що зробила Рука?», «Що робить Кіко?», «Чому Кіко каже «Ні»?» або «Що ви зробили б?». Основна ідея полягає в тому, що фізичний контакт може бути дуже добрим, однак він має свої межі, тож кожна людина повинна їх поважати.
- Педагог пропонує дітям намалювати на аркуші паперу приклад фізичного контакту, який їм не подобається (наприклад, поцілунок знайомого їхніх батьків, погладження, яке їм не подобається). Після цього педагог пропонує їм намалювати на іншій аркуші паперу приклад фізичного контакту, який їм подобається (наприклад, поцілунок мами, обійми тата чи лоскотання братів або сестер). Тоді деякі діти можуть вголос прокоментувати один або обидва свої малюнки, а педагог модерує це заняття, щоб звернути увагу на внутрішній досвід дітей.
- Щоб завершити вправу, педагог ініціює серію відповідей «Ні!» на неприємний чи неприйнятний фізичний контакт, навівши приклади, як-от «поцілунок від невідомої особи», «лоскотання, якщо воно болісне», «обійми, які тривають надто довго» чи «коли хтось, хто не один із батьків або лікар чи медсестра, просить доторкнутися до геніталій дитини». Діти мають відповісти, викрикуючи «Ні!».

Методичні рекомендації

- Важливо точно зазначити Правило трусиків, яке звучить так: «Ніхто не може торкатися тебе під трусиками, крім твоїх батьків, лікаря чи медсестри, якщо в них є на це причина, наприклад, щоб помити чи полікувати тебе». Малолітні діти можуть мислити дуже буквально, тому можуть не дозволяти безпечний контакт, якщо їм чітко не сказати, що він дозволений.

6.1.3. Основні поняття

- У певний час з усіма трапляються дивні та неприємні речі. Щоб бути в безпеці, кожна людина повинна знати, як виявити, що вона почувається погано (і попросити про допомогу).
- Коли з дітьми трапляються погані речі, на дорослих лежить відповідальність належно відреагувати та захистити їх. Діти можуть допомогти дорослим захистити себе, розповідаючи їм, коли вони почуваються погано, і попросивши про допомогу.
- Фізичний контакт і прояв прихильності (як-от поцілунки, обійми, лоскотання) прийнятні, якщо подобаються дітям. Ці жести ніколи не повинні бути примусовими.
- Коли дитині не подобається певний вид контакту, вона має право сказати «Ні!» та попросити про допомогу.

6.1.4. Матеріали

- Книга «Кіко та Рука» (книжка чи надрукована кольорова копія).
- Відео «Кіко та Рука» та засоби для його показу (наприклад, комп'ютер, проектор, екран, телевізор) (не обов'язково).
- Брошура про батьківство в цифрову епоху²⁹.
- Папір і засоби для малювання (наприклад, олівці).

²⁸ Відео доступні на сайті <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/combating-violence-against-children-in-ukraine>.

²⁹ <https://rm.coe.int/parenting-in-digital-age-1-uk-/1680a13216>

6.2. ЗАНЯТТЯ 2. «ДОБРА ЛЮБОВ» І «ПОГАНА ЛЮБОВ»

6.2.1. Мета

- Знайомство з поняттям «доброї любові/прихильності» та «поганої любові/прихильності».
- Пояснення зв'язку між «любов'ю» та «піклуванням», зокрема відповідальності за стосунки.

6.2.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 30–50 хвилин
- **Педагог** починає з того, що запитує дітей, що вони пам'ятають із минулого сеансу, і переконується, що всі основні ідеї засвоєно.
- Педагог запитує дітей: «Подумайте про когось, хто, на вашу думку, вас любить. Звідки ви знаєте, що вони вас люблять?». Тоді вчитель починає розмову, намагаючись зробити очевидними елементи, описані як «добра любов» (див. пункт 6.2.3, «Основні поняття»).
- Педагог розповідає короткі історії, а діти мають визначити, про який вони тип любові/прихильності. У випадку «доброї любові/прихильності» вони мають показати зелену картку чи зелений стикер, у випадку «поганої любові/прихильності» – скористатися червоною карткою.

«Дівчинка каже своєму другові, що вона сумна, той обіймає її та просить розповісти, що сталося».	Добра любов – вона приємна та пропонує підтримку.
«Хлопчик ховає улюблену іграшку свого маленького братика, щоб погратися з нею пізніше».	Погана любов – хлопчик використовує свої знання про свого брата, щоб завдати йому болю.
«Дівчинка розлютилася на свою сестру й ображає її».	Погана любов – коли ми когось любимо, ми поважаємо цю людину, навіть якщо гніваємося на неї.
«Хлопчик втомлений, а його друг пропонує понести замість нього сумку».	Добра любов – вона полегшує життя та виражає підтримку.
«Дівчинка не дозволяє своїй подрузі йти до туалету, бо вони ще граються й не завершили гру».	Погана любов – якщо другові потрібно піти до туалету, важливо поважати цю потребу, бо вона стосується фізичного добробуту. Дівчинка повинна почекати, доки повернеться її подруга.
«Хлопчик каже своєму другові, що, якщо той не поділиться з ним десертом, він більше не дружитиме ж ним».	Погана любов – вона залежить від покірності.
«Дівчинка бачить, як її подруга падає й травмується, тому вона йде покликати на допомогу вчителя».	Добра любов – вона прагне захистити та допомогти.
«Хлопчик підходить до двох дітей, які насміхалися з його друга, і стоячи поруч із ними каже дітям припинити».	Добра любов – вона передбачає захист і піклування.

- Може запропонувати дітям розповісти власні історії, які група потім обговорить. Це покаже, чи зрозумілі основні поняття; за потреби їх можна пояснити детальніше.

- Педагог запитує дітей: «Що ви зробили б для людини, яку любите?». Діти можуть намалювати чи написати невеликі приклади (наприклад, «я обіймаю їх, коли вони сумні», «я допомагаю мамі накрити на стіл», «я допомагаю татові займатися справами», «я граюся з молодшим братом, щоб він був щасливий»). Малюнки демонструються разом, а діти можуть прокоментувати їх і за допомогою вчителя виявити в них усі основні компоненти.

Методичні рекомендації

- Вправа з історіями дає кращий результат, якщо використовувати картки чи наліпки двох кольорів, бо залучається візуальний елемент (колір) і рух (підняття руки чи переміщення, щоб розмістити наліпку). Коли діти вважають, що історія – приклад «доброї любові/прихильності», вони піднімають зелену картку чи клеять на дошці зелену наліпку. Коли вони вважають, що історія про «погану любов//прихильність», то використовують червону картку чи наліпку.
- Педагог може вигадати інші історії, щоб спробувати перевірити, чи дітям зрозумілі поняття.

6.2.3. Основні поняття

- Не всі види любові та прихильності добрі. Деякі форми любові та прихильності погані та шкодять одній або кільком людям.
- Добра любов та /прихильність – це та, що поєднана з піклуванням про людину, яка внаслідок цього росте та розквітає. Приклади доброї любові:
 - ▶ повага до людини – не принижувати її;
 - ▶ піклування про людини та її захист;
 - ▶ приємний фізичний контакт (наприклад, поцілунки, обійми, лоскотання);
 - ▶ казати людині приємні слова (наприклад, «я люблю тебе», «я рада(-ий) тебе бачити», «мені подобається, як ти співаєш/граєш/танцюєш»);
 - ▶ слухати людину, давати їй поради;
 - ▶ проводити час разом (як-от гратися, їсти, розмовляти);
 - ▶ допомога людині, коли в неї проблеми.
- Погана любов і прихильність – це любов, у якій немає піклування, яка не дає людині повноцінно розвинутися чи яка використовується, щоб завдати людині шкоди. Зокрема, це:
 - ▶ змушувати іншу людину робити щось, що шкодить їй або комусь іншому;
 - ▶ дозволяти іншій людині переживати ситуації, які їй шкодять.
- Коли хтось любить нас «добре», ми повинні принаймні поважати цю людину, навіть якщо не любимо її у відповідь.
- Коли хтось любить нас «поганою любов'ю», нам потрібно віддалити себе від такої людини й попросити про допомогу безпечних дорослих.

6.2.4. Матеріали

- Невеликі зелені та червоні картки або наліпки.
- (Бажано) зелений папір і засоби для малювання (наприклад, олівці).
- Скотч для демонстрації малюнків на стіні чи дошці.

6.3. ЗАНЯТТЯ 3. ДОВІРА Й ТАЄМНИЦІ

6.3.1. Мета:

- роздуми про довіру, близькість і таємниці;

- знайомство з поняттям «добрих таємниць» і «поганих таємниць»;
- розроблення критеріїв для розрізнення між «добрими таємницями» та «поганими таємницями».

6.3.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 30–50 хвилин
- Педагог починає з того, що запитує дітей, що вони пам'ятають із минулого сеансу, і переконується, що всі основні ідеї засвоєно.
- Педагог розповідає про поняття довіри та близькості.
- Педагог пояснює поняття «добрих таємниць» і «поганих таємниць», наводячи приклади й відповідаючи на запитання дітей.
- Педагог розповідає короткі історії, а діти мають ідентифікувати приклади «доброї таємниці» та «поганої таємниці», вказуючи причини, які допоможуть їм опрацювати різні елементи основних понять. Історії можна взяти з таблиці нижче.

<p>«Твоя мама каже тобі, що ви купите подарунок для тата, але йому казати не можна, бо це сюрприз».</p>	<p>Добра таємниця – мама знає про таємницю, а тато невдовзі дізнається, до того ж вона приємна.</p>
<p>«Твій друг каже тобі, що хвилюється, бо вдома бійки, але він не хоче нікому розповідати».</p>	<p>Погана таємниця – друг страждає, якщо зберігати таємницю, обидві дитини почуватимуться погано (і, можливо, їм буде завдано шкоди). Дитина повинна розповісти педагогу чи особі, якій довіряє.</p>
<p>«Твоя бабуся купує тобі солодощі, коли ти приходиш зі школи, однак вона каже, що батькам цього розповідати не можна, адже вони можуть засмутитися».</p>	<p>Погана таємниця – діти не повинні приховувати інформації від своїх батьків, особливо якщо до неї причетні люди, яким вони довіряють. Якщо бабуся хоче купити солодощі, вона повинна вміти пояснити це батькам, а не робити це за їхніми спинами.</p>
<p>«Твої батьки пояснюють, що в тебе буде маленький братик чи сестричка, але про це не можна нікому розповідати, особливо тітці, яка сьогодні прийде в гості, адже вони хочуть розповісти всій родині одночасно на вихідних».</p>	<p>Добра таємниця – це гарні новини, зберігати їх таємними означає піклуватися про родину.</p>
<p>«Твій друг каже, що йому подобається дівчинка у вашому класі, але ти не повинен нікому про це розповідати».</p>	<p>Добра таємниця – друг ділиться своїми особистими переживаннями про щось важливе, що не завдає нікому шкоди. Якщо сказати про це іншим дітям, твій друг почуватиметься некомфортно.</p>
<p>«Ти бачиш, як двоє дітей у своєму класі ховають улюблений олівець іншого хлопчика, і вони кажуть тобі мовчати про це, тому що це жарт. Але ти вважаєш, що хлопчик плакатиме, коли не зможе знайти свого олівця».</p>	<p>Погана таємниця – ці діти можуть сміятися, але те, що вони зробили, завдає болю хлопчикові, тому ти повинен сказати вчителю.</p>

<p>«Твоя двоюрідна сестра просить тебе показати їй твої трусики й те, що під ними. Коли ти згадуєш про Правило трусиків Кіко та Руки, вона каже, що це таємниця, адже ти її улюблена сестра, інші люди цього не зрозуміють».</p>	<p>Погана таємниця – вона передбачає порушення Правила трусиків і змушує тебе почуватися погано.</p>
<p>«Твій старший брат каже, що має погані оцінки на іспиті, але тобі не можна розповідати це татові, коли він забиратиме вас обох зі школи, бо він хоче сказати про це обом батькам разом, коли вони будуть вдома».</p>	<p>Добра таємниця – вона передбачає піклування (можливість для брата сказати новини в правильному місці й у належний час).</p>

- Педагог може попросити дітей навести власні приклади таємниць, а решта класу з допомогою педагога вирішуватиме, це «добрі таємниці» чи «погані таємниці».

Методичні рекомендації

- Щоб пов'язати це з попереднім заняттям, діти можуть оцінювати історії, використовуючи ті ж картки: зелена – для «добрих таємниць» і червона – для «поганих таємниць».
- Готуючи додаткові історії, корисно заздалегідь провести тест з однією дитиною чи двома, бо деякі приклади можуть бути надто складні для осмислення дітьми цих вікових груп.
- Це заняття більше покладається на слова, ніж інші. Якщо доречно, педагог може запропонувати написати список «добрих таємниць» і «поганих таємниць» для групи, щоб записати сеанс.

6.3.3. Основні поняття

- Довіра важлива для всіх, бо всім нам потрібно покладатися на інших людей. Проте довіру ніколи не можна використовувати для завдання шкоди іншій особі.
- У житті існують речі, які люди не кажуть іншим: їх ми називаємо «таємницями». Деякі з них «добрі таємниці», інші – «погані таємниці», тому важливо визначити, які з них добрі, а які погані.
- «Добрі таємниці» – це ті, які діти можуть розповісти своїм батькам (якщо тільки це не сюрприз для них, і в такому разі батьки дізнаються про сюрприз пізніше), ми зберігаємо їх, тому що піклуємося про людину, або ті не завдають нікому шкоди.
- «Погані таємниці» – це ті, які дітям кажуть не розкривати перед батьками (або вчителями чи родиною), вони зберігаються таємними через сором або провину чи передбачають шкоду особі. Вони видаються важкими, шкідливими чи навіть відразливими.
- «Погані таємниці» потрібно якнайшвидше розповісти дорослому, якому можна довіряти. Якщо реакцією цієї людини не буде захист, потрібно розповісти комусь іншому.
- Якщо людина любить вас «доброю любов'ю/прихильністю», вона не попросить вас зберігати «погану таємницю». Якщо людина попросить вас зберігати «погану таємницю», вона не любить вас «доброю любов'ю//прихильністю».

6.3.4. Матеріали

- Невеликі зелені та червоні картки або наліпки.

6.4. ЗАНЯТЯ 4. ПРОХАННЯ ПРО ДОПОМОГУ

6.4.1. Мета:

- допомогти дітям виявити конкретних людей, до яких можна звернутися по допомогу;
- навчити дітей усвідомлювати, що вони можуть допомогти одне одному;
- розробити способи попросити про допомогу;
- виявити дітей, в оточенні яких дуже мало людей, які можуть їх захистити.

6.4.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 30–50 хвилин
- **Педагог** починає з того, що запитує дітей, що вони пам'ятають із минулого сеансу, і переконується, що всі основні ідеї засвоєно.
- **Педагог** запитує: «Що робить Кіко, коли Рука просить доторкнутися до нього під трусиками?». Діти пригадають, що основним повідомленням із вправи 1 було сказати «Ні!». Педагог пропонує дітям назвати інші можливі дії; до них мають належати уникнення ситуації (втеча або залишення місця) і прохання про допомогу. Важливо наполягати на тому, що попросити про допомогу – це прояв великої мужності, а не слабкості, бо це допомагає забезпечити довгострокове розв'язання проблеми.
- **Педагог** запитує дітей: «До кого ви звертаєтесь по допомогу? Як ви звертаєтесь по допомогу?». Діти можуть намалювати всіх осіб, які допомагають, на наліпці, а педагог пропонує кожному з них наклеїти свій малюнок на великому аркуші паперу чи картону, щоб створити картку: деякі з цих людей є в шкільному середовищі (наприклад, учителі, вихователі, технічний персонал, інші діти), інші живуть із ними вдома (як-от родина – батьки, брати та сестри, дідусі та бабусі), а ще інші – це люди, яких можна зустріти в громадських місцях (зокрема поліціант, продавець, тренер).
- **Педагог** використовує приклади для нагадування попередніх сеансів, запитуючи: «Що спільного в усіх цих людей?». Учитель допомагає дітям визначити основні характеристики, описані в основних поняттях.
- **Педагог** повинен намагатися пам'ятати про дітей, які мають мало або зовсім не мають людей, яким можуть довіряти, їх можна заохотити знайти таких людей у садочку (особливо якщо родина не видається достатньо надійною).

Методичні рекомендації

- Мета цієї вправи не оцінити, як кожна дитина сприймає людей у своєму оточенні, а допомогти їм знайти відповідних людей, що можуть забезпечити захист: дорослих чи дітей. Проте важливо наголосити, що, якщо діти не можуть знайти спосіб попросити про допомогу, це не їхня провина, а відповідальність за їх захист лежить на дорослих.

6.4.3. Основні поняття

- Основна реакція, яку мають запам'ятати діти, коли хтось хоче завдати їм шкоду:
 - ▶▶ сказати «Ні!»;
 - ▶▶ уникнути ситуації втечею чи залишенням місця;
 - ▶▶ попросити про допомогу.
- Бути мужнім не означає самостійно розв'язувати проблеми; іноді мужніше попросити про допомогу, щоб назавжди покласти край шкідливим ситуаціям.
- Люди, яких діти можуть попросити про допомогу, можуть бути членами родини, представниками школи (дорослими й іншими дітьми, яким вони довіряють), фахівцями, які можуть захистити дітей (наприклад, поліція, органи влади).
- Люди, яким діти можуть довіряти, повинні мати такі характеристики:
 - ▶▶ вони поважають дитину (вправа 1);
 - ▶▶ вони люблять дитину «доброю любов'ю//прихильністю» (вправа 2);
 - ▶▶ дитина може поговорити з ними, наявна довіра (вправи 2 та 3);

- ▶ вони ніколи не примушували дитину робити щось погане (вправа 3).
- Довіреними людьми для дитини можуть бути інші діти, особливо їхні друзі.

6.4.4. Матеріали

- Наліпки.
- Матеріали для малювання (наприклад, олівці).
- Великий аркуш паперу чи картон (чи кілька), щоб створити велику поверхню.

6.5. ЗАНЯТТЯ 5. «ОСЬ, ЩО МИ ДІЗНАЛИСЯ ВІД КІКО ТА РУКИ» – СПІЛЬНЕ ЗАНЯТТЯ З БАТЬКАМИ

6.5.1. Мета:

- допомогти дітям представити те, що вони вивчили, своїм батькам і родині;
- об'єднати основні повідомлення, бо дітям потрібно мати чітке їх розуміння, щоб зробити свою презентацію;
- створити потік комунікації між дітьми та батьками про їхні емоції, безпеку та прохання про допомогу;
- створити спільноту довіри, до якої діти можуть звернутися в разі потреби.

6.5.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 40–60 хвилин на підготування та 15–30 хвилин на заняття з родинами.
- Під час підготування педагог допомагає дітям організувати матеріали та вміст, яким вони хочуть поділитися з батьками. Можна розподілити ролі (наприклад, які діти пояснюватимуть кожне основне поняття, хто представлятиме малюнки та картку захисту) і провести короткі репетиції протягом кількох днів перед заняттям із батьками.
- Як пояснено у вправі 9, «Батьки та родини як союзники», батьки повинні були отримати певну інформацію про предмет занять, які проводили їхнім дітям. Спільне заняття з батьками не повинно відбуватися, доки батьки не знатимуть, як реагувати на подане повідомлення.
- **Педагог** починає заняття і допомагає участі кожної дитини в її ролі (наприклад, представити історію Кіко та Руки, розказати їхню історію, пояснити основні поняття, показати малюнок, де показано «Ні!»).
- **Педагог** починає раунд запитань від батьків групі дітей. Батьки намагаються роз'яснити поняття чи перефразувати основні повідомлення, щоб перевірити, що вони розуміють їх.
- **Педагог** може також запропонувати батькам навести власні приклади «доброї любові» та «поганої любові», «добрих таємниць» і «поганих таємниць», людей, до яких можна звернутися по допомогу, чи осіб, яких вони хочуть додати на карту довіри й допомоги. Батьки можуть записати одне чи два слова або намалювати маленький малюнок ситуації, використовуючи наліпки, а тоді розмістити їх на дошці чи великому аркуші паперу або картону.
- Щоб завершити вправу, педагог може запропонувати всім, дітям і дорослим, відповісти на запитання: «Що вам сподобалося найбільше?». Це запитання може послужити оцінкою для всього процесу.
- Щоб продовжити бесіду після вправи, педагог може запропонувати всім, дітям і дорослим: «Скажіть нам щось, що ви хотіли б знати, але про що ми ще не розмовляли». Це може дати уявлення про майбутні вправи в класі та подальшу бесіду з родиною. Цю частину можна провести за допомогою наліпок, які можна розмістити на дошці.

Методичні рекомендації

- Участь і активність дітей у цьому занятті може покращити їхнє навчання, бо пояснення понять родині допоможе їм осмислити, як добре вони зрозуміли основні

повідомлення. Педагог повинен переконатися, що кожна дитина знає свою роль і їй комфортно з нею. Якщо якісь діти хочуть зберігати мовчанку, вони можуть допомогти іншим дітям представити матеріал, показувати на малюнки чи допомагати іншим чином. Якщо дитина не хоче брати участі в сеансі, це також нормально. Педагог повинен переконатися, що батьки не змушують своїх дітей брати участь, якщо ті того не хочуть.

- Батьки можуть мати запитання після цього сеансу. Педагог повинен виділити певний час, щоб вислухати батьків поза заняттям; задля приватності це бажано робити так, щоб діти не чули.
- Деякі батьки можуть захотіти дізнатися про афективну та сексуальну освіту та про те, як розв'язувати такі проблеми зі своїми дітьми. Педагог може надати пропозиції щодо того, як діяти далі вдома та в класі.

6.5.3. Основні поняття

- Діти вивчать кілька цінних основних повідомлень. Користь від цих знань дістануть і батьки, і діти.
- Мета цих заходів – показати спосіб спілкування в родині та в класі, який сприяє захистові, безпеці та добробуту дітей, однак це ще не кінець. Бесіди про повагу, «добру любов» та «погану любов», «добрі таємниці» й «погані таємниці», прохання про допомогу мають відбуватися часто, щоб гарантувати, що ці ідеї вкорінюються глибоко зі зростанням дітей.
- Коли батьки розповідають власні історії та приклади (адаптовані до віку та розуміння) зі своїми дітьми, діти краще контактують із батьками й відчувають, що можуть краще їм довіряти в неприємних чи шкідливих ситуаціях.

6.5.4. Матеріали

- Наліпки.
- Матеріали для малювання (наприклад, олівці).
- Великий аркуш паперу чи картон (чи кілька), щоб створити велику поверхню.

7. Післямова: створення безпеки

Дитинство розглядають як вік невинності, незнання. Це може сприяти тому, що це буде безтурботний час щастя та радості або життя з болем, коли дитина страждає від насильства, що залишається неідентифікованим, неназваним і незупиненим. Коли діти усвідомлюють, що вони можуть говорити про свій біль та неприємний досвід, їхні можливості розширюються: вони краще знають, яких цінностей дотримуватися, яку поведінку приймати, а щодо яких дій заперечувати й засуджувати, їм зрозуміло, до кого звертатися по допомогу. У багатьох випадках цього буде достатньо, щоб запобігти насильству. Проте в інших ситуаціях діти можуть страждати від сексуального насильства. Утім, якщо вони знають, як виявити його та відреагувати на нього, вони зможуть знайти допомогу та підтримку, щоб швидше покласти край насильству.

Діти вчаться значно краще, коли вони почуваються в безпеці, коли про них піклуються. Саме тому дошкільні заклади мають бути безпечним і захищеним середовищем³⁰, якщо вони хочуть досягнути своєї цілі. Освіта дітей під час їхніх дошкільних років передбачає розгляд усіх афективних елементів у їхньому житті, особливо тих, які можуть становити ризик. Тому програми запобігання повинні бути основним елементом гарантування того, що школи безпечно та захищене середовище, де діти можуть вчитися й розвивати свій потенціал.

Запобігання сексуальному насильству стосовно дітей, як воно описано в цих рекомендаціях, передбачає гарантування безпеки на всіх рівнях. По-перше, запобігання посилює безпеку переживань дітей, що стосуються їхнього тіла та почуттів, допомагаючи їм виявляти неприємні почуття та страшні ситуації. По-друге, це створює атмосферу спілкування в класі, де природно говорити про владу та любов, а також про безпеку в родині, де вони можуть говорити про сексуальність і особисті стосунки. Насамкінець, заходи із запобігання забезпечують для дітей і дорослих чіткі стратегії прохання про допомогу, коли вона потрібна.

Кінцеві роздуми про роль учителів і вихователів: дорослі навчають не лише своїми знаннями чи методами, але всією своєю особистістю. Саме тому описаний тут процес навчання здебільшого ґрунтується на досвіді. Лише коли ми знаємо про рівень насильства у власному житті, тоді ми можемо побачити насильство в житті дітей. Лише коли ми усвідомлюємо застосування влади (для захисту чи нападу, для догляду чи шкоди) у нашій взаємодії, ми можемо належно розв'язати проблему зловживання владою, що може трапитися з дитиною. Лише коли ми зобов'язуємося любити «доброю любов'ю» й уникати чи зменшувати наслідки «поганої любові», тоді ми можемо працювати з конфліктами в садочку та на дитячому майданчику способом, що показує дітям здорові моделі. Ці зусилля не обмежуються семінаром і тренінгом – це ставлення, яке потрібно плекати щодня. Це буде вартувати того, бо наша поведінка та приклад не лише захищатимуть, але й надихатимуть дітей у нашому середовищі.

³⁰ Horno, P. (2018), Promotion of safe and protective environments at SOS Children's Villages in Latin America and the Caribbean, [San José de Costa Rica]: SOS Children's Villages International, доступно за посиланням: www.espiralesci.es/promotion-of-safe-and-protective-environments-and-conscious-affectivity-as-professional-competence; Romeo, F. J., & Horno, P. (2018), Materials for the campaign "Child Sexual Abuse Stays Offside" for the prevention and detection of child sexual abuse in sports, Madrid: Consejo Superior de Deportes, доступно за посиланням: [at www.espiralesci.es/materials-for-the-campaign-child-sexual-abuse-stays-offside-prevention-and-detection-of-child-sexual-abuse-in-sports](http://www.espiralesci.es/materials-for-the-campaign-child-sexual-abuse-stays-offside-prevention-and-detection-of-child-sexual-abuse-in-sports).

8. Список літератури

8.1. ПУБЛІКАЦІЇ

- Рада Європи (2007), *Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція)*, ETS № 201, Страсбург: Рада Європи, доступно за посиланням: www.coe.int/en/web/children/convention.
- Рада Європи (2010), *Захист дітей від сексуального насильства: комплексний підхід*, Страсбург: Рада Європи; доступно за посиланням: www.coe.int/t/dg3/children/1in5/WhatWeKnow/Publication_en.asp. https://www.coe.int/t/dg3/children/1in5/WhatWeKnow/Publication_en.asp.
- Міжвідомча робоча група з питань сексуальної експлуатації дітей та ЕСПАТ (2016), *Рекомендації щодо термінології для захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства*, Бангкок, доступно за посиланням: <http://luxembourgguidelines.org>.
- Horno, P. (2005), *Love, power and violence: a comparative analysis of physical and humiliating punishment patterns*, Madrid: Save the Children, доступно за посиланням: www.espiralesci.es/wp-content/uploads/2010/09/Love_Power_and_Violence_Pepa_Horno.pdf.
- Horno, P. (2011), "Training professionals – An essential strategy for eradicating child sexual abuse", in Council of Europe, *Protecting children from sexual violence: a comprehensive approach* (с. 143–51), Страсбург: Рада Європи, доступно за посиланням: www.coe.int/t/dg3/children/1in5/Source/PublicationSexualViolence/Horno.pdf. <https://www.coe.int/t/dg3/children/1in5/Source/PublicationSexualViolence/Horno.pdf>
- Horno, P. (2018), *Promotion of safe and protective environments at SOS Children's Villages in Latin America and the Caribbean*, [San José de Costa Rica]: SOS Children's Villages International, доступно за посиланням: www.espiralesci.es/promotion-of-safe-and-protective-environments-and-con-scious-affectivity-as-professional-competence.
- Horno, P., & Romeo, F. J. (2011), *La regla de Kiko: guía dicáctica para educadores*, Madrid: FAPMI & Council of Europe, доступно за посиланням: www.ecrat-spain.org/imagenes/auxiliar/kiko_01_Guia%20Did%C3%A1ctica.pdf.
- Llorca, K., & McElvaney, R. (2010), "Overview of the nature and extent of child sexual abuse in Europe", in Council of Europe, *Protecting children from sexual violence: a comprehensive approach* (с. 13–43), доступно за посиланням: www.coe.int/t/dg3/children/1in5/Source/PublicationSexualViolence/Llorca-McElvaney.pdf.
- Lyles, A., Cohen, L., & Brown, M. (2009), *Transforming communities to prevent child sexual abuse and exploitation: a primary prevention approach*, Oakland, CA: Prevention Institute, доступно за посиланням: www.preventioninstitute.org/sites/default/files/publications/Transforming%20Communities%20to%20Prevent%20Child%20Sexual%20Abuse.pdf.
- Milovidov, E. (2016), *Parenting in the digital age: parental guidance for the online protection of children from sexual exploitation and sexual abuse*, Страсбург, Рада Європи, доступно за посиланням: <https://rm.coe.int/digital-parenting-/16807670e8>.
- Pinheiro, P. S. (2006), *Rights of the child: note by the Secretary-General. Звіт незалежного експерта дослідження ООН про насильство стосовно дітей*, Женева: ООН, доступно за посиланням: <https://digitallibrary.un.org/record/584299>.
- Pinheiro, P. S. (2006), *Звіт незалежного експерта дослідження ООН про насильство стосовно дітей*, Женева: ООН, доступно за посиланням: <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRC/Study/Pages/StudyViolenceChildren.aspx>.
- Ф. Х. Ромео (Romeo, F. J.) і П. Горно (Horno, P.) (2018), *Матеріали для кампанії "El abuso sexual infantil queda fuera de juego" («Сексуальне насильство стосовно дітей залишається осторонь») для запобігання й виявлення сексуального насильства стосовно дітей у спорті*, Мадрид: Consejo Superior de Deportes, версія англійською мовою, автори: В. Кеннеді (V. Kennedy) і Ф.Х. Ромео (F. J. Romeo), доступно за посиланням: www.espiralesci.es/materials-for-the-campaign-child

sexual-abuse-stays-offside-prevention-and-detection-of-child-sexual-abuse-in-sports. Сюди належать:

- ▶▶ Три посібники з вправами для запобігання сексуальному насильству стосовно дітей для тренерів і вчителів фізичної культури – для дітей віком від 3 до 6, 7 до 12 та 13 до 17 років.
- ▶▶ Посібники для фахівців із виявлення сексуального насильства стосовно дітей у спорті.
- ▶▶ Стандарти якості для створення безпечного й захищеного простору для дітей і підлітків у спорті.

8.2 ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ: ВЕБСАЙТИ ТА ВІДЕО

- Головний вебсайт Ради Європи про права дитини: www.coe.int/en/web/children/home.
- Головний вебсайт Ради Європи для кампанії «Один із п'яти» (створений у 2010 році), що спрямована на боротьбу із сексуальним насильством стосовно дітей: www.coe.int/oneinfive.
- Вебсайт Ради Європи з матеріалами для дітей віком від 3 до 7 років про *Кіко та Руку* кількома мовами, містить відео (створений у 2011 році): www.underwearrule.net.
- Вебсайт Ради Європи для кампанії «Почни говорити», спрямованої на боротьбу із сексуальним насильством у спорті, містить відео (створений у 2018 році): www.coe.int/en/web/sport/start-to-talk.
- Вебсайт Ради Європи для спільного проєкту Європейського Союзу та Ради Європи Pro Safe Sport (PSS+) (розроблений у 2017 року) щодо сексуального насильства стосовно дітей у спорті: <https://rjp-eu.coe.int/en/web/pss>.
- Вебсайт Лансаротської конвенції Ради Європи: <https://www.coe.int/en/web/children/lanzarote-convention>
- Вебсайт Ради Європи для Європейського дня захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: <https://www.coe.int/en/web/children/end-child-sex-abuse-day>
- Вебсайт Ради Європи з матеріалами для дітей, батьків, органів влади й парламентів, а також фахівців, що працюють із дітьми: <https://www.coe.int/en/web/children/our-material>
- Вебсайт комісара Ради Європи з прав людини: <https://www.coe.int/en/web/commissioner>.

www.coe.int

Рада Європи – провідна правозахисна організація на континенті. Вона складається із 47 держав-членів, зокрема всіх членів Європейського Союзу. Усі держави – члени Ради Європи підписали Європейську конвенцію з прав людини – угоду, покликану захищати права людини, демократію та верховенство права. Європейський суд з прав людини веде нагляд за реалізацією Конвенції в держава-членах.

